

१६२
 मना (मनाकुल मना)
 १-५०
 Rec. 172
 १११८-११६८

1

मना र माकारिका
 कुचमर्दना॥

श्रीमते रामानुजाय नमः विरोधिनां तिरोभावमवोपहारतीभवः वीरेश्वरं गुहं शेषवंशोत्तंसं भजामि नमः १ दारितरिपुवद्धोत्रं
 सचक्रपाणिर्नरहविं नत्वा विद्वन्मण्डलहृद्यतत्परमनखण्डनं तनुते २ हयवरट् हृदयो यशोऽडिरो प्रशस्त्वलो अहकारग्र
 हणार्थः यत्तु हयवरट् सूत्रे हकारो यदेश प्रयोजनमडादौ तद्गुहणमित्युक्ता हल्सूत्रमुपादायैतत्सूत्रप्रयोजनं शलादौ हग्र
 हणान्तेनाधुदादिमादिसिद्धमित्युक्तम् तन्न प्रथमहकारप्रयोजनं उत्तरसूत्रप्रयोजनमिति भेदेन ग्रहणे किं बीजम् न ताव
 दाद्ये हकारानुपादानेऽपि पादियग्रहणाय सूत्रमावश्यकमिति हकारोक्तिरन्त्येत्तु हकारा नुपादानेऽपि वलादयः प्रमाहारा
 रेफे ऐव ग्याझा इति लकारोऽपि नोपादेय इति सूत्रोपादानमिति तथा सति रेफात्पूर्वहो यदेशे रेफे एचवलादिग्रहणे
 रुदिहीत्यादिसिद्धौ लकारोपादानप्रयोजनानन्ते नूनन्तेति चिन्त्यम् किं तर्हि चरमलकारोपादाने प्रयोजनमिति चेद्विह
 रिदित्यत्र रवरवसानयोर्विसर्जनीयस्य वा शरीति विसर्गाविकल्पादेश्चाप्रवृत्तिः एवं वा ग्यरिरित्यादावपि चर्त्ताद्यप्रक
 तिः रेफात्पूर्वहोपादाने तत्परवरशरीरग्रहणादिति हलन्त्यं अत्र हलप्रत्याहारसिद्धावनेन लस्येत्संज्ञातत्सिद्धौ च हल्प्रत्या
 हारसिद्धिरित्यन्योन्याश्रय इति हलित्यावर्तन इत्याकरः अत्र केचित्स्यादेतत्तु हलित्येकदेशस्य तत्रावत्येकशेषात्प
 तममस्तु हस्यल इति व्याख्यासन्ने सामीप्यं वृष्ट्यर्थः यद्वा मास्तु तत्रादिग्रस्तसमाहारद्वन्द्वः हल्चलचेतिलकारस्य
 संयोगांतलोप इति चेन्मेवम् आद्ये समासस्य लिट् एत्वात् न हि ब्राह्मणकं वल इत्यादौ ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीपकं

कुं
२

ब्रह्मात्म्यज्ञानाभावात्सतितुल्यस्मिन्निष्पद्यतेः नचसामीप्यव्याप्त्यासमासाभावः अनंतरादिषुसमासाभा
 वस्याकरसिद्धत्वादितिक्लेश इतिवाच्यम् अनंतरादिषुबहुव्रीहरेवानभिधानेनाभावात् एतच्चस्यैत
 लोपइतिसूत्रेकैयटेमनुसूत्रेभाष्येचस्पष्टम् अतएवगंगातीरमितिषष्ठीसमासप्रयोगःसर्व
 जनसिद्धः यच्चसंयोगांतलोपो दुर्लभइतितल्लयणः प्रतिबेधारंभात्तनवारुलोलोपान्न वहिरंगल
 दणत्वाद्धेतिलाघवोपपद्यस्ववहिरंगयत्तस्वचरममुपन्यासेनप्रावल्गानुमानात् प्रकृतेचवहिरंग
 त्वाभावेनसंयोगांतलोपेबाधकाभावात् अतएवात्रसूत्रेलकारश्चेतिवक्तव्यमिति नविभक्तौसूत्रस्य
 चलुप्रनिर्दिष्टोपकारइतिभाष्यकैयटेनसंयोगांतलोपपरत्वेनव्याख्यातं अतएवोरसूत्रेऽणग्रह
 णप्रयोजनावसरेऽनङोपिपरत्वेत्स्यादित्यर्थकं होतायेतायावितिभाष्यमुपादायरकस्यसंयोगांत
 लोपेकृतेनस्यासिद्धत्वान्नलोपोनस्यात् इतिकैयटः संगच्छते अतएवकर्मवत्सूत्रेव्यत्ययोबहुलंलि
 ङ्गाशिष्यडित्याकरं द्वयंचद्वितीयंलकारं प्रक्षिप्यतस्यसंयोगांतलोपइत्युक्तं संगच्छतेयदपिद्वंद्वोदुर्ल
 भः सहविवक्षायाअभावात्इतितत्रेदमालोचनीयम् याणिनिनास्वसंकेतितानामणादिशब्दानां
 संकेतंलघुनोयायेनवोच्चारः प्रतिपद्यंतमित्यादिरंतेनेतिसूत्रंप्रणेतंतत्रानेनसूत्रेणलस्येत्संज्ञायां

राम
२

बलः प्रतीयते नवाचित्रगुशब्दाच्चित्रगवीणां समीपवतीवृक्षादिः प्रतीयते अतएवानंतरादिवृक्षसमासेनविधा।
 नात इति स्पष्टमाकरे किं बहुना ब्राह्मणस्य कंवलश्चित्रागौर्यस्येति व्यस्तप्रयोगे पितृत्रानिष्टः द्वितीयेपिसंयोगा।
 तलोपो दुर्लभः पणः प्रतिषेधारंभात् तत्प्रत्यारम्भानपक्षेपि ऊलो ऊली ततो ऊलग्रहणमयकृष्यऊलः संयोगा।
 तस्य लोपविधानाच्च किंच यदार्थबोधं विना वाक्यार्थबोधासंभवेन हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागेतत्सूत्राया।
 बोधे प्रशक्ते तदुद्धारार्थेयं यन्तः अस्यां चावस्थायां हल् शब्दाद्यप्रसिद्धौ द्वंद्वे एव दुर्लभः सहविवक्षायां
 संभवात् तस्मात्सूत्रावतिरेकस्याप्येतादुः तन्न समीपस्य षष्ठ्यर्थत्वे षष्ठी निच समासविधायके सति कः
 क्लेश इति तावच्चिंतनीयम् न च सामीप्यस्य षष्ठ्या प्रबोधात् तत्र षष्ठ्यभावः क्लेशः गंगायास्तीरमित्यादौ।
 षष्ठ्या सामीप्यप्रतीतिः समर्थसूत्रे देवदत्तस्य गुरुपुत्र इत्यत्र सापेक्षत्वात् समासाभावमाशंक्य प्रधानस्य पु
 त्रस्य देवदत्तसंबन्धसापेक्षत्वं न तु गुरोरित्युत्तरिते बाधकत्वेनोपन्यस्तस्य तथा सति गुरुपुत्रो देवदत्तस्य किं
 चिदिति बुध्येतेति भाष्यस्य केयटेन सामीप्यादेरपि प्रतीयति प्रसंग इति व्याख्यानात् षष्ठीस्यैव योगेति सू
 त्रेऽप्रसक्तो भूत्वा स्तेः स्यात्तेऽनंतरे समीपे इति सामीप्यस्यापि षष्ठ्यर्थत्वेन भाष्ये उदाहरणान्वातेन व्यस्तप्रयो
 गस्यानिष्टत्वं प्रत्युक्तम् कथं तर्हि ब्राह्मणस्य कंवल इत्यादौ न ब्राह्मणसमीपवर्त्यन्यदीपकं वल प्रतीतिः त

कु०
३

3

इतिवाक्यार्थवोधो नानंतरं लकारद्वयसंयोगसंज्ञायांतदंतलोपेन लकारस्य संज्ञायांहल्प्रत्याहारसिद्धौ वा
 स्तवाः कथं बोध इति कैश्चित्समाहितं आशंक्य मतिस्थूलशः न हि संयोगांतलोपलक्षणानुसंधाना
 भावे लुप्तलकारार्थतदनुकार्यलकारानुसंधानं न संभवति लौकिकव्युत्पत्तैव तत्संभवात् अन्यथा क्विन्नोप
 लक्षणे मज्जान्तो जिति चिदित्यतः क्विन्नार्थवोधो न स्यात् कथमन्यथा सुप्रत्योहारसापेक्षलक्षणविहितो द्वंद्वो हल्
 दाप्रवृत्तिपक्षे षीतत्पुरुषश्च तव मते संगच्छेत् प्रकृते लकारबोधपूर्वकं द्वंद्वार्थवोधनात्पर्यकल्पने बाध
 काभावाच्चेत्यलम् एवं चान्योन्याश्रयपरिहाराय हलन्त्यमिति सूत्रमावर्त्य वाक्यद्वयं प्रकल्प्य हल्सूत्रेण मिति
 त्यर्थकै नैकै न वाक्येन लकारे संज्ञायांहल्संज्ञा सिद्धौ द्वितीयं वाक्यं एकारादीनामित्संज्ञार्थमिति ते वां मु
 किर्गौरवपराह तेति प्रक्रिया कौमदी प्रकाशेण वस्तुमिति उपदेशः ० उपदेश इति करणे वाहलकात् लु
 टभावे घञिति भाष्यकारादयः अत्राघोच्चारणमुपदेशः भावे घञ्भाष्यादिषु करणे घञिति तु प्रौढिवा
 द इति केचित् तत्र भाष्यकारैः करणघञंतस्योपदेशशब्दस्य लोकेपि साधु वस्वीकारात् तदनुरोधे
 न करणे घञो वश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् न च सौत्रस्यैवोपदेशशब्दस्य साधुत्वं भाष्यसंमतं न तु लौकिकस्या
 पीति वाच्यं तथा सति सौत्रत्वेनैव परिहारसंभवे कल्पत्पुटो बहुलमिति वाहलकस्वीकारानुपपत्तेः स

राम
३

हल्यदसंकेतग्रहस्तस्मिंश्च सत्यनेनेत्संज्ञाग्रह इति बोधश्च तस्य मन्वोर्न्यप्रयोनवक्तारं प्रति विवक्षा च वक्तुं साक्षात्
 तदादमुमर्थमयं जानातु इतीष्टा तथा चादिरंत्पनेति सूत्रव्यापारात्प्रागपि हल्यदसंकेतविषयानर्थान्प्राप्तिनि
 र्जानान्पेवेति कथं सह विवक्षायाः प्रसंभवः न च वमपि द्वंद्वघटकहल्यदार्थज्ञानाभावात् द्वंद्वार्थज्ञानाभावे
 द्वंद्वार्थशाब्दबोधेऽपि कथं बोद्धुणामिति वाच्यम् तथापि सह विवक्षाः संभवस्यानुपपादनात् द्वंद्वघटकहल्य
 दार्थज्ञानादत्र कारेत्संज्ञाज्ञाने हल्यपदार्थप्रसिद्धौ क्रमेण द्वंद्वार्थबोधसंभवात् न हि समासघटकैकपदा
 र्थज्ञानेन तद्वृत्तकपदा र्थानिरस्यापि न शाब्दबोध इति नियमः मुखनयनं पश्येन्नयनं यश्येति प्रतीतेवानुभवि
 कत्वात् न च सह विवक्षायां द्वंद्वविधानात्सहितबोधस्यैव वक्तुतात्पर्यविषयत्वात् कथं केवललकारबोधः
 पूर्वमिति वाच्यम् शाब्दसामान्येतात्पर्यज्ञानस्याकरत्वेन तदविषयत्वेऽपि केवललकारबोधे बाधका
 भावात् कारणत्वेऽपि एकदेशतात्पर्यज्ञानात्प्रथम बोधेन हल्यदार्थप्रसिद्धौ चरमं तात्पर्यविषयबोध
 संभवात् न हि यादृशं वक्तुं सात्पर्यं तादृशतात्पर्यबोधमादायैव दोषपरिहार इति नियमः अतएव
 हल्यत्प्राहारसिद्धेः प्राक्संयोगसंज्ञायाः प्रसिद्धौ कथं संयोगांतलोप इत्याशंकायां हलोनंतरा इति सूत्रम्
 हल्यत्प्राहारसिद्धेः प्रागनंतरा हकारनकाराः संयोग इति वाक्यार्थबोधो नानंतरं लकारद्वयसंयोग

कर्तृमचित्तत्वात्विनिगमकाभावेनाप्युक्तरीत्याकरणेशस्योचितत्वाच्च यत्तु धातुसूत्रेऽप्यदिवदंति यच्च व्याचक्षते
 ते करणव्युत्पत्त्या पूर्वाधेयितानामुपदेशत्वं कर्मव्युत्पत्त्यात्वागमादीनां उणादिलिङ्गानुशासनयोरपि सूत्रत्वात्
 सिद्धेः पृथगुपादानं गौलीवदान्यायेन एवं गणत्वादिव सिद्धे धातोरपीत्यादि प्रत्ययेन दं वक्तव्यं किमेषामुपदेशः स
 त्वा उत योगमात्रेणाद्यः संज्ञायाः शास्त्रकारैश्नुक्तेः असंज्ञात्वाद्वा प्रत्ययेनेति भाष्यकारोक्तेः किंच न धातु
 लोप इति सूत्रे धातुगृहणं किंलूग्लविता पूज्यपविनेति भाष्यमुपदेश एवानुबंधलोपे कतेततो धातुसं
 ज्ञा इत्येवं परः कैयटग्रंथश्च व्याकुप्येत अविचध्य सोरेद्वाविति सूत्रे लोपश्चेति द्विशकारको निर्देशः द्वितीयः
 शकार इदित्युलोत्पत्त्यात्सूत्रस्य भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येत न द्वितीयः योगस्यैव पुरस्कारे परिगणानस्य
 र्थत्वात् धात्वादिव्युत्पत्त्यात्वात्प्रागगमादिषुनेति वेषस्य स्वरूपपादत्वाच्च उपदेशताप्रयोजकधातुत्वादि
 रूपोपाध्यवधि न समुदायात्संहलिदित्यर्थ इति स्वग्रंथविरोधाच्चेत्यादिवदंति तत्रोच्यते करणव्युत्पत्त्यात्
 स्योपदेशशब्दस्य शिष्यसौकर्यार्थं केवांचिदर्थानां धातित्वादिनेदाहरणमात्रं न तु परिगणनं तेन प्रो
 त्रियन्नादिनकारादीनामित्संज्ञा सिद्धिः हलन्त्यमित्यत्रास्यैवोपदेशशब्दस्यानुवृत्तेः न च धात्वात्पु
 दाहरणं दुर्लभमएधादीनामनुबंधरहितानामेव धात्वादित्वात् उपदेशकाल एवानुबंधानामित्वेन

वर्यत्वे संभवति वाहुलकस्य सौत्रमात्रविषयत्वेन संकोचे मानाभावाच्च प्रतएव एज्जोडसूत्रे संध्यक्षरेषु त
 परोपदेशश्चेतपरोच्चारण इति वार्तिके उपदेशश्च उपदेशप्रयोजने करणव्युत्पत्तौ प्रयुक्तः कोस्तुभे स्वयं व्याख्या
 तश्चेति यत्प्रक्रियेतेशब्दायाभिरितिकरणव्युत्पत्तिः परस्तापरत्वेन ल्युटाशस्य न्ययस्य बाधादिति तन्न वाहु
 लके न ल्युडभावेन करणेऽपि प्रक्रियेति रूपसिद्धेः नचात्र वाहुलकस्वीकारे मानाभावः कृतः शच्चेति सूत्रेह
 रदतेन यदाभावकर्मणोऽशस्तदा सार्वधातुके यकुरिडः शयलिङ् चु इति रिङादेशः अन्यत्र शाहवपरतो
 रिङादेशात्प्रतिधानाकरणेऽशस्य स्वीकारात् नचभावेऽप्रकर्तृचकारके इत्यनुवत्पादजः शच्चेति सूत्रेण सि
 द्ध्यस्य शस्य करणाधिकरणयो ल्युटाबाधेऽपि संप्रदानापादानयोर्हरदतोक्तिविषयत्वमिति वाच्यमभीमाद
 योपादाने इति सूत्रेताभ्यामन्यत्रोणादय इति यर्पुदासे प्राप्ते इति काशिके केभीमादिगणपठितमष्टिप्र
 स्कंदनादेरपि क्लिनादेः पर्पुदासः प्राप्तिरन्यवगम्यते तेन ताभ्यामन्यत्रोणादिशब्देन तार्तीयकतृतीयचतुर्थ
 चरणोक्तप्रत्ययाग्रसंज्ञेन तत्पंचपाठ्युक्ता एवेत्यवगम्यात् तृतीयचरणोक्तस्वसंप्रदानापादानयोरप्राप्तेरि
 तिनचकत्पलुट इति सूत्रे कत्पस्थाने कङ्कहणमिति वार्तिके कङ्कतेर्वाहुलकात्संप्रदानादावेव शः कृतो
 नेति वाच्यमसौत्रस्य कत्पलुट एमात्रविषयवाहुलकस्यैकप्रथमोपस्थिते तमादाय ल्युडभावस्यैव करणेऽपि

शाभावात् नहितस्मिन्नर्थविधानमात्रेण तत्र शक्तिः कयोगवष्ट्याः कर्तृकर्मणोर्विधानेऽपि प्रचुरतरप्रयोगेण संबंधमात्रशक्ता
 या कर्तृकर्मणोर्लक्षणस्वीकारादिति यच्च यमंताऽइति यमि र्यमंते धनिडे कश्चन इति च यमवार्तिककृता व्यवहित इत्याहुः त
 ३ भसाभिधानमग्राधस्योणादिसूत्रत्वात् द्वितीयस्य व्याघ्रभूतिकारिकास्यत्वादित्याहुः तन्न यमवार्तिककृता व्यवहित इति
 तैरनभिधानात् च यमवार्तिककृत् दृष्टान्तसूत्रकसंमत इति तेषामनभिधानम् वार्तिककृत् व्याघ्रभूतिउणादिकतोरूपत्वात्
 क्षणम् सूत्रं चाष्टाध्यायीस्य तत्करणं च विशेषणं तेनोणादेः सूत्रत्वेऽपि अष्टाध्यायिकर्तृकरणादिकर्तृत्वेऽपि च न क्षति तथा
 चाष्टाध्यायीदत्तज्ञानामेकचत्वारिंशत्वाभिधानमिति फलितमिति दिक् तुलासंस्थाननिरूपणे अमङ्गलानां नासिका
 चेति केचित् तन्न तेषां नासिकास्थानत्वे मानाभावात् अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते इति पाणिनिशिष्यायां
 यमानुस्वारयोरेव ग्रहणात् नासिकाव्यापारमात्रेण तस्यानत्वे तु नासिकाकारादीनामपि नासिकास्थानत्वं प्रसज्यते
 तितदकथने नूनता किंचैवं सति तुलासमि तत्र किंचिन्स्थानसाम्येऽशश्रीयमाणे अमङ्गलानां स्पष्टप्रयत्नानां पर
 स्परं सावर्ण्यं न स्यात् तथा च तन्न यसीत्यादौ अनुस्वारस्य यपि वरसवर्णः वापदांतस्येत्पनुस्वारांतरं तमाङ्कारादयो
 यिष्युः सर्वस्थानसाम्याप्रयोगे कडादीनामपि सावर्ण्यं न स्यात् इति त्वंकरोषीत्यादौ ङकाराप्यप्रसंगः इति न च सव
 र्णसंज्ञायां तुलासप्रयत्नत्वमनूनास्यपपलत्वम् तथाच यद्यस्यानूनतास्यप्रयत्नततस्य सवर्णसंज्ञायामनपेक्षणात्

लोपात्प्रतएवनधातुलोपश्चिस्त्रस्यभाष्यकैपटयोर्विरोध इतिवाच्यम् अत्रधात्वादिपदेनानुबंधसहिता
नां धातुपाठपरितानामेवग्रह एतत्तेषामेवोपदेशत्वात्तैरेवहिप्रयोगस्या धात्वादय उपदिश्यंते अत्र
वहलं ससूत्रेधात्वादीनामंत्यहलिदित्यर्थकभाष्यस्य धातुपदमप्येवंपरत्वेनैव व्याख्येयमिति न काप्यनु
पयतिः यतुव्याख्यातग्रंथदूषणं धात्वादिधित्यादिसोयमनुक्तोपालम्भः तत्रहि नपूर्वेदाहृतधात्वा
दिधेवकरणमुत्पत्तिकथने किंवागमादावपि अत्रावकरणसाधनमुत्पत्त्याऽज्ञातस्वरूपज्ञाप
नपरराणां शास्त्रवाक्यानामुपदेशत्वमिति शास्त्रवाक्यानां शास्त्रसंबन्धिवचनानामिति कुगादिव
चनसाधारणमुक्तं सर्वानुदाहृत्य एतेच कर्ममुत्पत्त्योपदेशा इति कथने एतच्छब्देन सर्वेषां धात्वा
दीनामुपादानं चकारः कर्ममुत्पत्त्यत्र संबन्धेन करणमुत्पत्तेः समुच्चायक इति सर्वत्रमुत्पत्तिद्वय
स्य तदभिप्रेतत्वात् उपदेशता प्रयोजकेत्यस्योपदेशतापर्याप्त्यधिकरणता वच्छेदकेत्यर्थः अत्रावो
पदेशत्वं यावत्तियर्थास्तत्रेत्युपदेश इति व्याख्या योपदेशतेत्यादिना समुदितवाक्यार्थ उक्त इति स
ग्रंथविरोधोपपास्त इति दिक् यतु प्रतिज्ञाशब्दस्य प्रतिज्ञासमधिगम्ये लक्षणेति लिख्य व्याख्यानमि
तितन्त्रभावाकर्तृकारकविहितस्याङ्गे लाघवाभावेशक्तिरन्यत्र लक्षणेति तद्व्याख्यानभावात्के

नुस्वारस्यङ्गदिसिद्धावपिसंवत्सर इत्यादौ च केरोनिसिद्धेदिति पूर्वत्र सिद्धमग्रत्र सपादसप्ताध्याय्यां विहितं कार्यं प्रतिविद्या
 द्याविहितमसिद्धमिति प्रक्रियोक्तौ मनोरथ इत्यादि न सिद्धेदितिकेचित्तन्न प्रक्रियोक्तेर्हि कार्यं प्रतिकाये कर्तव्येऽ
 सिद्धमिति पूर्वमेव न जातमित्यर्थः शास्त्रादिसिद्धत्वेऽप्ययमेव फलितोऽर्थः तदुक्तं कैपटेन यच्चास्त्रसुच्चारितं तस्यासिद्ध
 मशक्यं कर्तुमिति असिद्धवचनानि देशग्राग्नियत इति तथा चातिदेशेन कार्या प्रवर्तकत्वरूपो सिद्धधर्मः शास्त्रेति दि
 श्यमानः कार्यासिद्धत्वावफलति एवं च मनोरथ इत्यत्रोक्ते कर्तव्ये रलोपस्य पूर्वमेवाप्रवर्तौ रोरुत्वात् प्रातिघातान्नो
 रथसिद्धिरप्रत्यूहेति ऋत्नवर्णयोरित्यत्र ग्राचग्राचरलौतौ चतौ वल्लैश्चेति कैश्चिद्विग्रहीतं तत्र ऋत्नलोरंतरंगत्वेन प्र
 थमतो दीर्घत्वेन राविति स्यात् ऋत्नक इति प्रकृतिभावेऽऽप्यलाविति स्यादिति रलावित्यत्र उक्तिसंभवमिति न च वा
 एादिगं वलीय इति पूर्वमतोऽङ्गीति गुणः ततो य एिरलाविति सेत्स्वतीति वाच्यमग्रांगवारणयो युगपत्प्राप्तौ ह्यांग
 वलवद्यथाकारक इति प्रकृते च विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वगुण प्रवृत्तावंतरागत्वात्सवर्षदीर्घप्रवर्तौ बाधकाभावात् ॥
 न चान्तरंगपरिभाषा बाधिका कृतबूहपरिभाषया गुणप्रवर्तौ दीर्घाप्रवृत्तिरिति वाच्यम् पत्रवहिरंगे एांतरंग
 स्पनिमित्तविघाते न त्वंतरंगे एावहिरंगस्य तत्राकृतबूहपरिभाषा प्रवर्तनात् पञ्चदशतियथा प्रकृते चान्तरंगे
 दीर्घे एावहिरंगस्य ह्रस्वकाररूपनिमित्तविघाते नाकृतबूहपरिभाषाया अप्रवर्तनात् किंचैद्दशस्थले

ककारादीनां डकाराघनूनस्थानत्वाभावेपि क्षतिविरहादिति वाच्यम् एवं सति वकारस्य लकारसावर्ण्येन स्यादिति तोली
 त्पत्रलकारस्या एतेन वकारग्रहणं प्रसक्तम् न द्वस्वित्पादौ न वर्गस्वकारसवर्ण्यतेः रत्नो व्युपधादित्यत्र रत्नमिविष्ट
 लकारेण वकारग्रहणादिदेविषयीत्यत्रापि सनः कित्वापतेः तच्छ्लोकमित्यादावनुस्वारस्य यपीत्यनुस्वारस्य लसव
 र्णानुनासिकवकारापतेः प्रनचशिदायादंतोष्ट्रस्पद्वेन निदेशात्समुदिनस्वकारस्य स्थानत्वं ननु प्रत्येकमिति दे
 त्यत्वाभावस्य नलसावर्ण्यमृडः कारस्पतुपथक्कंठनासिकास्थानत्वं निर्दिष्टमिति कंठस्थानाद्भवतिकसावर्ण्यं
 नसवधात्वादिति सूत्रेऽङ्गत्परा इत्यत्र स्वदादयः पथक् निर्दिष्टः अन्यथादंत्परस्यादित्वेन तेषां संग्रहेन ते पथ
 क् निर्दिष्टेयं रन्निति वाच्यमतया सत्पुद्गलीत्यत्र लुग्बादुहेति क्सलुकोवुवूर्षत इत्यत्रोष्पपूर्वस्यैतू कारस्पचा
 नापतेः अज्जंत्परा इत्यत्र चदंत्ग्रहणेन वकारेण न गृह्यते इत्याशंका स्यादिति स्वदादयो भेदेन निर्दिष्टा इति कैपटे
 नाशंका मात्रविषयत्वेन पथक् निर्देशस्याभिधानादिति अन्यैरपि पथक् स्वदादिग्रहणादिह दंत्पशब्दः केवलदंत्प
 रत्नेन स्वर्दादीनां नेत्यभिदध्नि रन्त्रदंत्ग्रहणे वग्रहणं सूचितम् किंच कुंडं रथेनेत्यत्रानुस्वारस्य परसवर्णा
 भावायानुस्वारस्य यपीत्यत्रातिपक्षमाश्रित्य स्थानेन रत्नमपरिभाषयैकवाक्यतयाः अनुस्वारंतरत्नमः परसवर्णा
 भवतीति वाक्यार्थः आश्रितः तथाच आदीनां नासिकास्थानत्वेन तेषामेवानुस्वारंतरत्नमत्वेन त्वं करोषीत्यादाव

कु.
७

वायनश्चादावपि प्रसंगाभावाय च स्यैवार्थकेन शक्य इति विहितयोर्गुणवद्ध्ये निषेध इत्यर्थात्त्रयपदगुणस्यैक इत्यविहित।
 त्वाङ्गिन्नस्यादौ निषेधायोगात्तच्छेषपक्षे गुणोदुर्वारो नियमपक्षे तु रूपाङ्गीत्यादावतिकोपिलच्छा उपधायाः सत्त्वा
 तत्त्ववता विक इति नियमितो लघुपदगुण इति तन्निषेधः सुलभ इति एतेन नियमपक्षमनूयतच्छेषपक्षे
 षपित्वा यदोयस्थितिपक्षस्यैव भाव्ये समर्थितत्वात्तच्छेषपक्षे पिदूषणोद्धारस्तु शब्दकौस्तुभेष्पष्टीकृतोस्मा।
 भिरिति परेषां रिक्तं वच इत्यवगंतव्यमस्मिदन्तौ त्वात्परः अत्र सूत्रेऽप्यस्यादचः परोमिदिति प्राचोक्तं च तौ चाच इ
 ति निर्धारणो षष्ठीनतु यंचमीजातौ चैकवचनम् तथा चान्तां मध्येत्यादिसर्थः तेन च इति वृत्तौऽग्रं त्यादिति स
 मानाधिकरणं यंचमीत्यभिमानेन शेषमुच्चादीनामित्यादावव्याप्तिभिधानं प्रत्युक्तं पक्षभक्तत्वे त्रयणीत्यत्र दी
 धेति स्यादित्यनूयतत्र तदादिग्रहणं स्यादि नु ~~विहिते~~ नर्थमिति वार्तिकेनैव दूषितप्रायमिति व्याख्यातवच
 नदूषणं तन्नयदादित्वे वहं लिह इत्यादावनुस्वारादिन स्यादतएवाभक्तपक्षोऽप्युपेक्ष्यः त्रयणीत्यादावनां
 तत्त्वादंगस्य दीर्घाप्रसंगश्चेति व्याख्यातग्रंथस्तथोत्रच परादित्वदूषणेन पुपपतेरुक्तदोषनिरासादिति
 यत्वादेः परस्येति सूत्रं विवृण्वता प्राचापंचमीनिर्देशेनेत्याद्युक्तं तदसंबद्धमिति केचित् तत्र परत्वानुवा
 देन यस्य यत्कायं तत्तत्स्यादेरिति सूत्रार्थः यत्तानुवादश्चोत्तरस्यात इत्येतद्विषयो न तत्रांत इति स्थानि।

राम
७

तरंगेणवहिरंगनिमित्तविधातेपिअकतबूहपरिभाषानप्रवर्ततेइत्यवश्यमभ्युपेतव्यम् अन्यथाजनसनेतिविटि
 विडूनोरितिवकारस्फकारेतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेज्जातोधातेरित्याकारलोपइतिप्रक्रिययायशुषइत्यादिनसिद्धेत्
 आतोलोपेभाविनिसवर्णदीर्घस्यांतरंगस्यैवप्रवृत्तेःअभ्युपगतंचयशुषइतिरूपमसिद्धवत्सूत्रेभाष्येइतिचिंत्यम् ।
 व ४ अथऋत्लज्जस्यामेवास्यायामन्यकइतिप्रवृत्तावपिऋतोडीतिगुणेऋत्परत्वाभावात्प्रकृतिभावाभावेयणायद्यो
 कसिद्धिः नचेकोसवर्णेइतिप्रकृतिभावः समासेतन्निषेधात्तुवैकल्पिकत्वेनतस्याप्रवृत्तेश्चेतिचेन्नअचःपर
 स्मिन्नितिगुणस्यस्यानिवद्भावेनऋत्परत्वात्प्रकृतिभावंतादवस्यात्तनचपदानविधिःकार्यीतराभावपर्यव
 सायिनःप्रकृतिभावस्यपदानवयवत्वात्तदपिउच्चारणचरलोरितिविग्रहीतम् तदपिचिंत्यम्ओस्ऋतोडी
 तिगुणेनिमित्तत्वादितिदिक्इतिसंज्ञाप्रकरणम् ॥ ॥ इकोणुणबद्धीइहभाष्याद्यनुक्तोपिनियमपक्षः सु
 साधुस्तच्चेययदादिशिष्टश्चेतिनिरूपितंप्रक्रियाप्रदीपेस्माभिःतेषाहि एतत्पुरिभाषायाज्जलोत्पशेषः
 त्वैर्मिर्देर्गुणःपुगंतलघूपधसचमृजेवृद्धिरित्यादौदोषसुद्धाव्यमिदःमिदिःपुक्पतःपुगंतःलघ्वीउपधा
 लघूपधाततःसमाहारद्वंद्वःमृजेवृद्धिरित्यत्राचोऽज्ञानीत्यचइत्यपकृष्यतेइतिप्रकृतपरिभाषानुपस्थाने
 पिस्थानुपादानादेवेष्टस्यानिलाभोभाष्यकतैवोक्तोपिनियमपक्षेप्युन्नेयःकिंचैवंसतिकित्तिचेत्प्रब्रलैग

कु०
८

४

पौ२

मित्यादौ दीर्घात्परस्परद्वित्वेन स्यात्तन्वास्त इत्यत्र माधवेन द्वित्वकरणकमिदमिति बोध्यम् तस्य माधव
ग्रन्थस्य प्रतएव प्रकाशे दुषितत्वात् प्राचार्यमिति त्र प्रातिशारव्यभाष्ये द्वित्वप्रवर्तनं च छांदसत्वेन निर्वा
ह्यम् वाक्वाक् इत्यत्र भाष्योदाहृतद्वित्वनिर्वाहप्रदीर्घादिवाच्यमिति त्रानन्वीत्यस्य हलीत्यर्थकस्या
नुवृत्तेरित्यादि प्रक्रियाकोमुदी प्रकाशादवशेषं एतेन दीर्घादिवाच्यमिति सूत्रे प्राचार्यग्रहणं य
जार्थमित्यभिप्रेत्य वाक्वाक् इति भाष्योदाहृते विकल्पे उपपत्तिचिन्ता र्थं क्लेशो मुधैव पूजायाः प्रामाण्य
कैरनुक्तेरित्यादि परास्तम् यतु स्यान्निवत्सूत्रे धात्वंगे सादे रुदाहरणेऽव्ययसंगपदाभ्यां यथगुपन्या
सर्वेयर्थदूषणोपन्यसने तत्कोस्तु भेदमेव गोवलीवर्दन्मायेन समाहितत्वादेनादेयम् संयोगात् य
तु यत्वाङ् वार्तिक कृतो वचनं प्रत्याख्यान प्रकार इयं तु भाष्यकृतः इति तन्निर्मूलम् मतभेदे प्रमाण
भावादिति तन्माभाष्ये तु संयोगात् तलोपे धुटोलोपो नास्तीति समर्थितमिति कात्तंत्र्यपरिशिष्टोक्तेरेव मान
त्वात् धुडिति हि सलुच्यते यदपि काव्यं कलत्रं शास्त्रं वा चक्षाणः काव्यकलत्रं शास्त्रं अधवित्सनूषतत्र
संयोगात् तलोऽदुर्लभः प्राद्ययक्षेद्वयैक रूपार्थपूर्वपूर्वमंतरंगं परंपरं वहिरंगमित्यत्रोपणितलोपयोर
सिद्धत्वात् वांतयोः क्विपि क्वौविधिं प्रत्यस्यानिवत्तादूये दुर्वारत्वात् विचिलोपो व्योरित्यस्य प्रसंगाच्च गिरि

राम
८

निर्देशात् किं तु तस्मादिदमुक्तयस्येति परिभाषा यस्मिन् तो यस्मिन् विषय इति स्पष्टं प्रतिपत्तये पंचमी निर्देशात् सा
दि प्राचो वचनं कथमसंबद्धमिति तच्चिंत्यम् ॥ ॥ इति परिभाषा प्रकरणम् ॥ ॥ इकोप्य एव यत्तु इग्य एव
या संख्यत्वाभावो यथा दनाय षट्षष्टिरिकः यणः सप्त भावमानत्वेन सवर्णा ग्राहकत्वेऽपि गुणानामभेद
कत्वेनात्र नासिकानामपि बलानां ग्रहणादिति तत्र गुणानामभेदकत्वं यद्वेकं यथा सप्तत्वेन नासिकयव
लग्नं हेतुरिति चिंत्यम् इग्य एव यथा संख्यत्वाभावो यथा संख्या सूत्रोपन्यासः स्यात् तत्र तत्र मस
त्र उपन्यास प्रयोजनं इगादीनां दीर्घाद्युपस्थानोपायश्च प्रक्रिया प्रदीपादाववसेय इति अनन्विच्यत्र
वाहे इत्यनुवर्त्यैव सिद्धे त्रिप्रभृति स्थिति सूत्री व्यपेक्षिते केचित् तत्र दीर्घादाचार्याणामित्यस्य नित्यत्वा
त् कथं वै यथं न चाचार्यग्रहणेनास्यैकल्यकत्वं तस्य पूजार्थत्वात् अतएव नादिनीत्यत्रानविधे नि
शरेचीत्यत्राचोरहभ्यामिति प्राप्तिः काशिकायामुक्ता त्रिप्रभृति स्थिति सूत्रे द्वित्वप्राप्तिमनुद्गावदीर्घा
दाचार्याणामित्यत्रानविधेति प्राप्तिर्हरदत्तेनोद्गाविता तस्य ह्ययमाशय उन्नीयते यत्र त्रिप्रभृति स्थिति सू
त्रद्वयं वैकल्यक निषेधविधायकं तत्र प्राप्नुद्गावनं नावश्यकम् विकल्पस्याप्राप्तविषयस्यापि संभ
वात् नित्यनिषेधे तु तदुद्गावनमावश्यकमिति एवं च त्रिप्रभृति स्थिति सूत्रमावश्यकम् अन्यथा शङ्क

पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये सिद्धांतिं त्वान् कथं पुनर्द्वित्वप्रतिरथा द्वित्वानामानंत्पायतेः न च ऊरोरुरीति हलो यमा ।
मिति चलो येन निर्वहः लोपस्यैकल्यिकत्वात् किंचैवं सति सर्वस्य द्वे इति द्वित्वमपि पुनः प्रवर्तते अतएव लि
टि धातोरिति सूत्रेऽनभ्यासग्रहणं भाष्ये प्रसारयानं सन्नता घर्जतादाति चिचडि द्वित्वाभावाय तदिति कैपटादि
भिरुक्तमिति तत्र प्रकाशोक्तप्रथमपक्षे तावन्न दोषः पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति जशो सिद्धत्वाभावाज्जसिद्धका
रस्य द्वित्वमिति व्यक्तिभेदात् पुनर्द्वित्वप्रवृत्तेः अतएव संयंतेत्यादौ परसवर्णपकारादि द्वित्वे भाष्यकृता ।
षट्संज्ञा इत्यत्र टकारद्वित्वं रामादित्यत्र जश्चैवावसाने इति च त्वे द्वित्वे च रूपचतुष्टयमिति भवतो दाक्षजम्
तत्सिद्धये पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इत्युपन्यस्तं असिद्धत्वमभ्येत्य प्रवृत्तद्वितीयपक्षे व्याप्तमिकद्विर्वचनस्य स्या
नेद्विर्वचनत्वे स्यान्त्यादेशव्यत्ययो भेदादुकारादि द्वित्वस्य पुनः प्रवृत्तौ व्यत्यासाभावात् एकः पूर्वपरयोरिति सू
त्रे भाष्ये सकृत्प्रवृत्तिः सिद्धांतिरेत्यभिधानं चानवधाननिवन्धनं तत्राधानादिशास्त्रदृष्टान्तेन ह्यविदेवै
कस्मिन्प्रयोगे नुष्टायकत्वं स्यान्न प्रयोगांतर इत्याशंक्य ज्योतिषोमादिशास्त्रदृष्टान्तेन प्रयोगांतरं पिगुणा
दिप्रवृत्तेरेव सिद्धांतिं त्वान्नतु सकृच्छास्त्रप्रवृत्तेः ज्ञानंत्पायतिरपि प्रकृतेन दोषः साध्यनन्तकार्यसहित
प्रयोगस्याशक्यत्वाच्छास्त्रकर्तव्यस्य परिनिष्ठितप्रयोगस्याभावात् शास्त्रस्याननुष्टायकत्वाद्यत्पादोषः

वेश्मयते स्तुतिपियः प्रतिषेधार्थं वचनारंभयत्वे गिरिवेदितुचितं प्रत्याख्यानपक्षे तु मांतमेवेति तदप्यसत्
 स्कंदयतेः स्तुतिपिद्यदि न यदांतसूत्रस्य कैपटेन कुस्मयते कुरितिवहिरंगयत्ताभिप्रायेण माधव इति स्वग्रं।
 येन च विरोधात् पूर्वमिदं युक्ते व्यहितत्वात् विचिकायशब्दासिचिसंयोगात् तलोपस्यासिद्धत्वाद्यलोपे
 ऽनोपादेः स्यानिवत्ताभावेऽपि त्र्यशब्देन दभावाऽनोयो योरित्यस्यासंभवाच्च अतएव काव्यशाल्वशब्दः
 योर्वैधम्यात्तदत्र किं नत्वमिति चिंत्यमिति प्रकाशक इति कृतम् अतएव चेह पूर्वपूर्वमिदं प्रयेणेऽपि न दोषः
 नहि कावादी निरूपाणि तैः सिद्धांतितानियेन तदूषणयत्नोर्थवान् स्यात् किंतु वचनप्रत्याख्याने संभावि
 तान्पूजितानि वस्तुनो हलं समिति सूत्रोक्तभाष्यादिवत्तात्संबं गिरिवेदितुत्र फलभेदस्वीकारे साचने
 हयत्ताणामेक रूपमित्युक्तलेशा अप्रमाणं निर्मूलमेवेत्यास्तां तावत्सुष्ठुपास इत्यत्र पुनर्द्वित्व इति प्रक्रि
 याकौमुद्यां प्रकाशक इति ध्वं स्पज श्वेद स्पक्षितं ध्वं स्पेवेत्युक्तत्वात् नेह धकारयकारोभयद्वित्वे उभयोः पुनर्द्वि
 त्वेलोपविकल्पेन्यतरद्वित्वे च न वरूपाणि तथा हि एकध्वं त्रिधा एकध्वं त्रियं च एवं द्विध्वं त्रिध्वं चेति न
 चांतरेगे द्वित्वे वहिरंगस्य यतो सिद्धत्वे त्रैपादिके त्रंगे वहिरंगयतिभाषान् प्रवर्तते इति विसर्जनीय इति।
 सूत्रे भाष्यकैपटयोर्व्यवस्थापितत्वात् इत्युक्तम् अत्र केचित्त एकसां व्यक्तौ एकलक्षणां सकदेव प्रवर्तते इत्येकः

कु०
१०

10

कारमिति कथं प्रतिभेदपक्षेयुद्धिधानसामर्थ्यं पुनप्रवर्तते तु युद्धावेपि पुनर्द्विप्रवर्तते त्रिप्रकारमिति सामर्थ्यं
गतिरिति प्रकाशेन वक्तव्यं किं तु मूलकदुदाहृतद्विचद्वयानुसारेणेति कर्तव्यं यत्र विनयेन यच्च यदप्युक्तं त्रैपादि
क इत्यादितदपि नाना कुटो नार्थस्य इत्यत्र विसर्गनिवारणाय बद्धे रसिद्धत्वं सभाष्ये स्पष्टत्वादिति तन्नाना कु
ठ इत्यादौ विसर्गनिवृत्तेर्वहिरंगपरिभाषानिराकरणपूर्वकं वचनेनैव सिद्धिरिति पाक्षिकभाष्यार्थस्य
केपदेन करणात्सदेणास्यग्रंथस्योपपत्तेः त्रैपादिक इत्यस्य क्वाचित्कत्रैपादियत्वेन वहिरंगत्वेन पणः
प्रतिषेध इत्यस्य प्रत्याख्यानस्यापि सुवचत्वादिति यत्कस्मिंश्चित्त्रिधादिरूपवचने ऋद्धेर्धकारस्य
द्विप्रमिति तन्मूलान्न शितिजशो प्रतिहृतप्रसरत्वादुक्तन्यायेन जशः सिद्धत्वाच्चायुक्तं ऊरो ऊरीति यत्तु प्रा
चो विकल्पानुवृत्तेर्नूनतेति तन्न मूलन्यूनतापरिहाराय तद्व्याख्यानेन्यतरस्यामित्यनुवर्तितात्कथ
मन्यथागुशेरत्त इत्यत्र देवदत्तेति भवदुदाहरणे इति व्याख्याने अस्मिन् राहीत्यादिपूरणेपि मूले वाक्या
नुदाहरणान्नन्यूनता एवमेव दुष्टते चेति सूत्रे प्राचोक्तकृष्णा एहीत्युदाहरणमपि प्रसीदेत्यादिपूरणे
न व्याख्येयं यच्च यदपि व्याख्यातृभिः शरोच्चीति ज्ञापकमुपन्यस्तत्संवादाद्यर्थभाष्यमुपन्यस्तमनुव
र्तते हि विभाषा शरोचि यद्वाप्यन्यां द्विप्रमिति तन्न० तदुतरभाष्ये एवोक्तज्ञापकस्य दुषितत्वात्तलोप

राम
१०

प्रकृतेचसानास्तिद्वित्वस्यैकल्यिकत्वेनयावच्छक्तिद्वित्वसहितप्रयोगस्यपरिनिष्ठितत्वेनतेनैवशास्त्रस्यक
 तार्थत्वात् लिङ्गिधाधोरितिद्वित्वस्यतुनित्यत्वादानंन्यापतेः क्वचिद्विष्णोत्तोकल्पनीयायांलाघवात्प्रथमप्रव
 तावेकविष्णोत्तिकल्पनादभ्यासग्रहणंप्रत्याख्यातंअतएवसर्वस्यद्वैतस्यापिनसतः प्रवृत्तिःअथमत्रवि
 ष्वर्षःलक्षणस्यपुनःप्रवृत्त्यप्रवृत्त्योक्त्यभिेदाभेदावतंत्रेकिंतुक्वचित्सकइत्रक्षणेप्रवृत्तेनिमिताभावा
 त्युनरप्रवृत्तिःक्वचिदानंत्वात्क्वचिद्वत्त्वानुरोधेनवध्यादौप्रथमपुरुषबहुवचनादिशास्त्रशंकोचस्य
 वतत्रलक्षणस्यसकत्प्रवृत्तिरितिसंकोचस्यकल्पनात्प्रथमासुख्यास्यइत्यादिइकोयस्त्वचीत्यादेःपुनरप्र
 वृत्तिःरमायाइत्यादौपाठशास्त्रादरेःअवोठामित्यत्रठत्वादीनामपिहलंतइदौठादौसहितहोरोदितो
 कारेकतेप्रशक्तस्यापिहलंतवद्विशास्त्रस्यप्रकृतेउत्सर्गतिःप्रवृत्तस्यद्वित्वशास्त्रस्यप्रवृत्तौनकिंचिद्वा
 धकम् अतएवासिद्धवत्सूत्रेपुटोयणिसिद्धत्वविधायकवार्तिकप्रत्याख्यानाययुद्धिधानसामर्थ्यवर्ण
 यितुंनयंजनयरस्यैकस्यानेकस्यवाश्रुतौविशेषोस्तीतिभाष्यकृतोक्तेः श्रुतिभेदपक्षेपिपणोममइतिद्विर्व
 चनाद्वलोपममितिपक्षेपलोपविधानात्पक्षेपकारद्वयंभवत्येवेतिनाथेपिपुष्टेतिनद्विधानसामर्थ्यरिप्राप्त
 भवतीति कैपटःइदंचद्वित्वस्यपुनःप्रवृत्तावेवसंगच्छतेअन्यथापुटपक्षेद्वित्वेनत्रियकारंरूपंतदभावेद्विपा

निविकल्पस्य वाचनीकतया ऋकारस्यात्मनेपदमात्रफलकताया वक्ष्यमाणत्वेन तत्स्थानेऽप्रकारस्य सुपठत्वाच्चेति
 तत्र शंका तावदतिनिर्दलाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाभावादुश्चेति सूत्रेऽफणादिभ्राज्येकदेशस्यापि राजेः सत्त्वेन फ
 णादेरेव ग्रहणमिति नियामकाभावेन तत्साहचर्येण फणादिभ्राजिग्रहणार्थं भ्राजिग्रहणमित्यस्यानाशङ्क्यत्वात्
 राजेः फणादेरेव ग्रहणमिति नियमेऽपि एजिग्रहणेनाफणादिर्ग्रहणं संभवेन किंचिद्वावतये एजि साहचर्येण फ
 णादेरेव भ्राजेर्ग्रहणार्थं भ्राजिग्रहणेनेति एजि साहचर्यात् फणादेर्ग्रहणमित्याकरग्रन्थस्वर्थवत्परिभाषासद्भा
 वदेति न तद्विरोधः एवं च सूत्रधातुन्यासभंगेन समाधानमपि निष्फलं किंच एज इति सानुबन्धकनिर्देशो यः
 लुकिराणीत्यादौ सत्त्वं न स्यात् किंचैवं भ्राजेर्ग्रहणं स्यात् दकारस्य समुदायानुबन्धत्वादिति दिक् यदपि उपस
 र्गौव धातो एक्षेपे सिद्धे इति प्रतीकमुपादाय तदेतत्त्वेन व्याख्यायां यत्क्रिया युक्ताः प्रादयस्ते प्रत्येव गत्युपस
 र्गसंज्ञा इत्युक्तत्वादिति तदपि मुधा उपसर्गः क्रियायोगे इति यथा श्रुतसूत्रादेव धातो एक्षेपसंभवात् राडिपर
 र्गसंज्ञा त्रप्रेजतीति मूलोदाहरणमभिप्रेत्य एज्जकंपत्न इति प्रकाशः कं यनार्थस्यैजतेः परस्मै यदि त्वादिति
 बोध्यं एवेवानियोगोऽवधारणमिलेऽसंभावने तथा च जनवल्कलौ पदारूढः पररूपस्य गोचरः एव सु
 विषयो वद्धेर्नियमेऽयं यदा भवेदिति प्रलोकवार्तिकमिति प्रकाशः तत्र वतौ भववार्तिकं मध्यात्मादि

स्पृहानित्यत्रेभ्योर्होभाभिमितिद्वित्वंलोपापवादः स्यात्तथाचशरोचीत्यस्यसार्थक्यं स्पृहमेवेत्यादितत्रज्ञाप।
 कमुपन्यस्येत्यनुक्तोपालेभः स्पृहितेषां ग्रंथः विकल्पेनायंलोपश्चिकाशिकादौ स्थितं तथाचभाष्येऽनु
 वर्ततइत्यादितथाचलोपस्यैकल्पिकत्वावभाष्यसंवादस्यैवमभिप्रेतो न तु शरोचीत्यस्यज्ञापकत्वे।
 पितृद्वयनिविष्टत्वेनपरंतद्विस्वाग्रतएवकैयटोपिलोपोविकल्पतेत्याहेतिलोपस्यैकल्पिकत्वमत्रा
 शएवकैयटसंवादसैरूपन्यस्तः यतुद्वित्वविधानाद्वावेवशिष्येतदस्यत्रलोपवैकल्पिकत्वेनद्वित्वस्यचारि।
 तार्थ्यत्वादितिदूषणं त ए एषानवबोधात्तत्रचोर्होभाभिमितिद्वित्वेद्वयोप्रवणं न स्याद्वाप्येनैकस्यापहारा
 दित्याशंकायां द्वित्वविधानादितिग्रंथस्तदर्थश्चद्वित्वविधानसामर्थ्याद्वाप्यस्यैकल्पिकत्वात्पुनरुक्तयोः
 प्रवणमितिद्वित्वविधानंलोपस्यैकल्पिकत्वायनद्वाराद्वयोरवशेषहेतुरितितदाशय इति प्रादुर्होत्र
 द्वा४ त्रत्वांतस्योठशब्दस्यार्थवितो ग्रहणं न नूटवच्छेद्वयवसानर्थक्यात् त्रश्चेति सूत्रे एजेः यथ कृभाजिग्र
 हणंज्ञापकमर्थवद्ग्रहणं नानर्थक्यं स्येत्यत्रेति सीरदेवः यतुनन्वेतदयुक्तमप्य एणादिना एजि सोहचर्यात्
 स्येवषत्त्वार्थतयाभाजिग्रहणस्योपक्षी एसादिति चेन्न विभ्राटविभ्रागितिरूपद्वयं हि साध्यं तच्च ब्र
 श्रादिसूत्रे एज इतियद्वित्वापिसुसाधमेकस्यभाजतेर्त्तकारस्यप्रागपि दातु शक्यत्वात् भाजभासे

कुं
१२

शास्त्रस्यासिद्धत्वेऽपि पुनरङ्गहणेन ज एव वशादां तत्तदपि ज एव स्यात्सिद्धत्वाद्भवत्यस्य च इति प्राप्नोति पुनरङ्गह
 णेन त्वत इत्यस्य विषय एतां तत्त्वविवक्षार्थान् भविष्यतीत्युक्तं तत्र दां तत्त्वमित्यस्य सभाव इति शेषः अत्र न्यादां तत्त्वे
 ज एव सिद्धत्वेऽतिरसंभाविनी स्यात्तां तत्त्वस्य विवक्षार्थादित्यस्य ज एव विषयविवक्षार्थादित्यर्थः अत्र न्यादां पुन
 रङ्गहणाभावेऽपि तां तत्त्व विवक्षा संभवात् पुनरङ्गहणेन तु इत्यसंवेदः स्यात् अत्र एव हरदत्तेऽपि प
 ठदितीत्यत्र पररूपमाशङ्क्य काशिकायामभिहितं दकारां तानुकरणमेतदिति प्रतीकं सुपादाय कांते तानुकरणरूप
 मेवैतन्न स्यादप्यदत्तेन ज एव भावाद्यथा पठितिकरोतीत्याह पठत्यटदितीत्यपररूपविकल्पेऽभावोदाहरणं तद्वि
 तीयाङ्गहणसंवेद इत्यस्य व्याख्यात्वाभिरेवोक्तत्वादिति अत्र पररूपनिषेधोदाहरणं तु पठत्यटदितीति तत्र नाम्नाडिते
 तिदूषणस्याप्यलङ्घनकत्वात् अत्रैकाचोनेत्यस्य प्रदितीति कथमुदाहरणमिति चिंत्यम् अकः सप्रत्राकोकिदीर्घश्च
 वसुवचमिति केचित् यथा सरबं संवंधेनैवासवर्णव्यावृत्तिरिति तेषां भावः तच्चित्पंतथासति ऋति ऋवेत्यादि
 वार्तिके स्वयमुपन्यसेदधि ऋकार इत्यादावतिप्रसंगवारणायाधिकस्य सवर्णग्रहणस्य सूत्रे चाकीत्यस्य क
 रणेति गौरवान्न सर्वत्र विभाषागोऽववडः स्फोटायनस्य अत्र हेचित्रगो इत्यादाववडः प्रकृतिभावयोरभावापस्या
 निवृत्तिनिषेधस्वीकारावश्यकत्वात्तेनैव चित्रग्वगमित्यादावपि तयोरप्रवृत्तौ यकैश्चिदेड इति तदर्थमनुवर्तिनंत

राम
१२

तादृज्ज्योऽर्थः तेन वार्तिकोक्तो रभसादितिके वाचिदुक्तिः सैव राभसिकीति बोध्यं यतः शकं ध्वादिष्वित्यत्र टिसंज्ञासूत्रोदाह-
 रणं तद्विसंज्ञाप्रयुक्तं कार्यभावादनुचितं प्रवक्तुं नुकरयदिहातः किंदकारांते माभूदिति प्राचीनप्रश्नोत्तरयोर्निर्गलं
 वनत्वमिति तत्रात इति नकारनिर्देशः प्रतीगुण इत्यत एव तदनुवृत्तेरस्मान्मर्थक्यापत्तेः नाम्नेडितस्येति ज्ञापकाच्च तय-
 राकारा निर्देशोऽप्राप्तेडितनिषेधोऽकारस्य स एवांत्य इति विकल्पोपितस्यैव स्यादिति निषेधविकल्पयोरेकविषयत्वाप-
 तिरिति नकारांतनिर्देशो वाच्यः तत्र प्रतिपत्तिलाघवाय दइत्येव निर्देशमुदाहरणे कलांजशोते इति कृतेऽदः संभवात् ॥
 ऐरुत्वन्यायेन च जशोऽसिद्धत्वाभावादिति प्रश्नाशयः उत्तरस्य च जश्च विनायदे कारांतमनुकरणं तत्र माभूदित्यर्थः
 एवं च तत्र परस्परचरितार्थत्वाद् ऐरुत्वन्यायाभावेन जशोऽसिद्धत्वात् कारांतेन स्यादिति दृष्टव्यं तपरस्परकालस्यैव
 त्रदकारप्रश्लेषपक्षे तदइति निर्देशोऽपि ह्रस्वाकारपरत्वं संभवात् तन्निवृत्तये उक्तयुक्त्यनुसंधानावश्यकत्वे प्रतिप-
 तिलाघवस्याभाव इत्यपि दृष्टव्यं इति कथं प्रश्नोत्तरयोर्निर्गलं वनत्वमिति पदपि यत्तु व्याच-
 तोऽत इत्यनुवर्त्य शब्दाधिकारपक्षाश्रयणात् सिद्धमिति प्रश्नः यदा जश्च वशादांतत्वं तदाप्यस्यात्पुनरुदाहारेण
 नुतांतत्वस्य विवक्षाणान्ते तु तत्र मिति तच्चित्पंजशशास्त्रस्यासिद्धत्वेन परस्परस्यैव प्रवृत्तेः नाम्नेडितस्येति निषे-
 धे यटस्यटदितीत्युदाहरणस्यासंबंधत्वापत्तेश्च तत्र हि भवदुक्तरीत्या प्राप्तिरेव नास्ति दांतत्वादिति तदपि न जश्च

समासां नोदाः तादि वा प्रेतिताद्युदात्तादपि प्रागवडः स्वरप्रवृत्तिकस्य परत्वेन प्रथमं प्राप्स्य X ४

कुं
१३

13

तत्रावडो निष्ठत्वात् निवृत्तयोः वडः विधानेराडः नुवृत्तिः चित्रगोऽनमित्यत्र नुवृत्तवडः इष्टे किंवा धकमिति नावडिः स्या
निवृत्तनिषेध इति वाच्यं प्रागुदात्तनिधातने हि अक्षरमानस्वरसाध्यः सचावडः स्वीकारे न सिध्यति अक्षरान्
त्रितस्वरेणाद्युदात्तत्वादवडः गकाराकारस्य सति शिष्टादात्तत्वादिति स्वरभेदात् न च गवाक्षीत्यादावडः प्रागु
दात्तस्य अवर्णमाभूदिति तस्योपदेशिवद्वा बोवाच्य इति समासस्वरस्य प्रागप्यवृत्तिक्रियत इति कैयटादिभिर्चार्या
तत्वात् समासां नोदात्तत्वेन बाधत इति वामनोक्तेरंतरंगवाधनोपपत्तौ तद्वा धकल्पनस्याप्यत्राच्च अंतरंग
स्य प्रथमं प्राप्स्यमत्रितस्वरस्यावडः स्वरात् प्राक् प्रवृत्तौ बाधकाभावात् तस्मादुक्तो दाहरो वडः प्रकृतिभावयो
रनिष्ठयो रभावः स्यान्निवृत्तनिषेधेनैव साध्य इति तद्विधाने एडः नुवृत्तिर्निष्कृता अतएव माधवेन चित्रगवय
मित्यत्र स्यान्निवृत्ताभावेनैवेतयो रप्रवृत्तिके तत्त्वम् यच्चावडः सूत्रे पदांते किं गवीति प्रत्युदाहृत्य गवे इति
प्रत्युदाहरणमयुक्तं पररूपेणाप्येतत्सिद्धेदित्युक्तम् तदा शयानवबोधान्न हि गवे इति दुपिसिद्धं रूपं तदा
शयविषयः किं तु डगवापाद्यंतथा च डो गवे इति स्यादित्यध्याहारेण प्रत्युदाहरणवाक्यार्थः गवीति प्रत्युदाह
रणं वाक्ये च ध्याहारेणैव प्रयोजनमित्यलम् यत् सर्वत्र विभाषेति प्रकृतिभावमुक्ताः प्रत्युदाहृत्या इत्यतः पू
र्वमथ प्रकृतिभाव इति क्वचनंतदनवधानात् डुरादूते च गुरोरन्तरेण तत्सूत्रद्वये यद्वक्तव्यं तत्कृते ऊरीति

राम
१३

मपि अत्रावडः माभूदित्यध्याहारेणैव प्रयोजनीयं मन्वायान्नवपात्राचराश्रयतुदाहरण २

निष्फलमनचैकडनुवतौलाक्षणिकत्वाच्चित्रगोऽप्येडः सयोरप्रवृत्तौ स्यानिवृत्तनिषेधोनावश्यक इति वाच्यं आदेच
 इत्यत्र चेनेत्यादिलाक्षणिकस्यैवोवारणफलकस्योपदेशग्रहणस्यटग्रहणेलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषायाप्रप्रव
 तिसायकत्वात् अन्यथाचक्रे इत्यादिप्रतिपदोक्तएवैडः यदांतादित्यादिप्रवर्तितनहरे इत्यादौ अन्यत्र स्वयमपिनया
 भुपगमाच्चनचगोपूर्वत्व इति वार्तिके पूर्वपररूप एव स्यानिवृद्धावनिषेधस्योक्तत्वेन पूर्वरूपमेवानिष्टमिति प्रती
 पतेन लुङः प्रकृतिभावावितिकथं तयोः प्रवृत्तये स्यानिवृत्तनिषेध आवश्यक इति वाच्यं रावमप्येडः न वृत्तिप्रयोज
 नानुक्तेः चित्रगवग्रमिति वार्तिकोदाहरणे भाष्ये अङः यदांतादितीति पूर्वरूपस्यालिधित्वेन तदप्रवृत्तये वार्तिक
 स्यासंभवनीयत्वेन तत्पूर्वरूपपदस्य पूर्वबाधकाववडः प्रकृतिभावपरत्वाच्च न चैवमपि सर्वत्र विभाषेति सूत्रस्यैव
 भाष्ये उदाहरणात्प्रकृतिभावपरत्वेपि पूर्वरूपस्यावडः परत्वे किं मानमिति कुतौ वडो निष्टत्वमिति वाच्यं एवमप्ये
 डः नुवृत्ते निष्फलत्वस्यापरिहारात् नचावडः सूत्रे गवक्तव्यः स्वरसिद्धयर्थमिति वार्तिककृता गवाग्रमिति बहुव्रीहौ
 गोशब्दौ कारणावडः कदाचिदंतोदातत्वेपि स्यात् इत्यगागमोवडः समानरूपसाधक उक्तेः भाष्ये च तत्प्रत्ययाना
 याद्युदातोवडनिपात्यत इत्युक्तं एवं च चित्रगवग्रमित्यत्रावडः इष्टत्वे वडोऽस्य भेदात् स्वरसिद्धिमात्रस्यागुक्ति
 प्रयोजनोक्तिः कथं वार्तिककडुक्तः संग्रहनामकथं वाद्युदातनिपातनमात्रेण तत्प्रत्ययानं भाष्यकृत इति

कु०
१४

धकाभावात् प्रत्याहारग्रहणोक्तं बहुविषयसंग्रह इतिदिक् ॥ ॥ इत्यसंधिः ॥ ॥ यरोनुच नुप्राचामयटि ।
 नित्यमितियटितम् यच्च हलन्तप्रकरणेषु सांख्यउपासिमुदाहृतम् यच्च यरोनुनासिके इति व्याख्यातं तत्सर्वं
 प्रत्ययेभाषायां नित्यमिति भाष्यविरोधादुपेक्ष्य मितिकेचित् तन्नमयटीत्यस्य प्रत्ययमात्रोपलक्षणत्वात्
 षडस्मामिति स्थितिप्रदर्शनपरं परिनिहितं च षडस्मामिति व्याख्यानत्वात् एवं च वानुनासिके इति प्राचो ।
 व्याख्यानं चित्यमिति प्रकाशक द्वैकमिति प्राचोक्तौ तद्व्याख्यातुरुक्तौ च न कश्चित्पुद्रोपद्रवः अत्र यच्चिभं
 तसौमत्वर्थ इति संहिताया पाठेन सावितितामूर्वदकारं प्रश्लिष्य भवेन ककुदन्त इत्यत्र नानुनासिक इति
 समादधुः यत्तदकारप्रश्लेषे मन्मानित्यादावतिप्रसंग इति तत्तुच्छमरुय इति मत्तुयो मस्य वत्तावश्यं भावा
 न्मन्मानितिरूपस्यैवासिद्धेः उदः स्या सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकार इति हरदत्तमाधवादयः यदपि महाप्राण
 त्वघटितान्तर्ध्वान्यकार इहोचितस्तथाप्युदः परस्मत्कंदे सस्पर्शसवर्णविधायकस्य रोरेवेति वार्तिक
 स्योक्तंदोरोग इति भाष्यस्यादाहरणेष्वकाराश्रवणान्महाप्राणत्वाघटितमांतर्ध्वमिह पूर्वसवर्णनिपा
 मकमिति सामान्येनोपपत्तय इति तेषां भावः उक्तोदाहरणेष्वकाराश्रवणसंदिग्धं स्नापकं वा उक्तंद
 इत्युदाहरणविशेषमात्रविषयकमिति वादिनां मते तु सस्य इति मते हरदत्तादिभिरन्ये चित्यनेनोपपत्तय

राम
२४

सूत्रे उक्तं इदं देत अत्र द्विवचनांतं प्रगृह्यमिति प्राचः प्रमाद इति केचित् तन्न द्विवचनमिति एव प्रायशः पाठात् अत एव
दादि द्विवचनस्य विशेषणं तेन च तदंतं विधिरित्याह इदं देतमिति प्रकाशः द्विवचनांतमिति पाठेऽपि इदं तशब्दः
स्वरूपवाची अंतं स्वस्तेनासेनानस्त्री शेषेति केचिद्विधितिमेदिनिकोशात् तेन च द्विवचनशब्दस्य कर्मधारयः तेन
कुमार्योरिगारकुमार्यागारमित्यादावन्ति प्रसंगात् सुप्तिङं तमित्यंतग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदं
तग्रहणाभावज्ञापनेऽपि ह्यतः भावाच्चेति अंत्यवस्थानुनासिकपदेन नै इत्यत्रानुनासिकाद्यं कृतं यरोनुनासि
क इत्यत्रानुनासिकग्रहणं प्रमाणं अन्यथा यरोपमियमेव वावक्ष्यदिति तन्न एवं हि निर्देशे यथा संख्यप्रती
तौ एतन्मुरारित्यत्रानुनासिको न स्यात् अत्र हि जातिपक्षेऽप्यस्यैव शक्यत्वेनैव तन्न पन्नमित्यादौ च रि
तायेयिंचतुर्मुख इत्यादाविवेहापि तत्र वर्तेत अत्र नितेः द्विषिसंबुद्धौ अनन्विनोतीत्यत्र न स्पष्टीति सूत्रे त्रानुना
सिक इति पूर्वस्थानुनासिके पदे तन्निष्प्रनोतीत्यत्रानुनासिको न स्याच्चेति मय उज्रः मयः परादिति प्राचः प्रमादः
परादिति पंचम्यंतस्योच्चि शेषणत्वे उज्र इति वक्ष्याभावादुज्रः स्यान्निवत्त्वस्य दुर्घटत्वादिति केचित् तन्न मयग
ताविति धातोः प्रत्याहारस्य च मयः संनवात्प्रकृते कतरो मयग्रहणे इत्यतो मयविशेषणत्वेन परादित्यस्य प्राचा
कथनात् ययकाररानिदं तग्रहयतीति तदर्थं प्रत्याहारग्रहणमिति प्राचोभावादुज्र इत्यस्य वक्ष्यंतत्वे वाः

कु०
१५

र६

१५

उचयोद्धितीया इति पक्षोऽथ इति तल्लचर्त्तस्यासिद्धत्वादितिकेचित् तन्न उदस्येत्पत्रोक्तदूषणग्रासात् अतएव धुटिक
तेचर्त्तस्य पूर्ववत्पक्षेऽथ इति हरदत्तः अतएव च प्रक्रियालाघवार्थं न विविधे धुटकरणे वैचित्र्यार्थमिति
प्रकाशोक्तसंगच्छतेन संगच्छते च तत्र चयोद्धितीया इति पक्षेऽथ कारापतिर्दूषणं धुटपक्षेऽपि यकारस्येष्टत्वात्
असंगतं च धुटभावपक्षेऽष्टसन्ना इत्यत्र टस्पठोनेति तत्रापि पक्षेऽथ स्पेष्टत्वादिति न श्रय त्वधिकृतपदविशे
षणं न इतीति तदंतविधिना नकारांतदिति विवरणम् तत्र पदानुवृत्तौ प्रयोजनं चितं पदितु इमोह स्वादिमा
दौ तदनुरोधेनेहापित्तदनुवृत्तिरिति तदाहोः ककुटुक्शरिडः सिधुडित्यत्रापित्तदनुवृत्तावश्यकत्वेऽका
रणकारयोरिति डात्यस्येति च विवरणं नौचित्यात् कथं तर्हि शितुगित्यत्र न स्पपदांतस्येति प्रक्रियाकोमुदी
चेत्तत्र पदांतग्रहणं हितपाठस्यैव प्रायशो दर्शनात् क्वचित्क तथा पाठेऽपि प्रपदांतकारस्मानुस्वारेण भाव
मिति पदांतस्यैव तु गिति व्युत्पादनमात्रपरत्वेऽधिकृतपदग्रहणविवरणम् अतएव नकारांतस्येति न विवर्तन
श्रेयत्रापि कुतो नैवं व्युत्पादितमिति चेन्न एकजातीयस्यार्थस्यैकत्र व्युत्पादने नैवान्यत्र तदवगमात् न चै
वं ममापित्तकारांतदिति व्युत्पादनमिति वाच्यं यदाधिकाराभावेन स्पष्टविशेषणत्वाभावेन तदंतविवर
णा सामंजसादिति यदाधिकारलभ्यस्य तदंतविवरणसामंजसादिति यदाधिकारलभ्यस्य तदंतविवर

राम
१५

मिति एवं च स सत इति प्राचां गंधाः प्रत्युक्ता इति प्रत्युक्तं यच्च पदपि च यो द्वितीयाः शारिश्च स्योपन्यसनं तदपि दभसा।
 दिभिर्न्यतु द्विषकारं रूपमाङ्कुरित्युक्तान चैतदप्राप्तात्किंच यो द्वितीया शारियोक्ता सादेरिति यद्वेद्यकारश्चुतेरव
 र्जनीयत्वादिति हि प्रकाशकं द्विस्त्वन्यस्तत्र राभस्य पूर्वसवर्णतिका रस्यासिद्धत्वं शर्यरत्वाभावावाहेतुः स्यात्सचनसं
 भवति उदसकारस्यथकारः पूर्वसवर्णतिका रस्य ऊरौ ऊरी तिलो प इति द्विथकारकं रूपमिति तदभिप्रायात् न
 वोदसस्य चर्त्तभूतस्यथकारं प्रत्यसिद्धत्वं च यो द्वितीया इत्येकाशिका यां भवत्स्वित्युदाहरणस्योदाहृतत्वेन च प्रति
 चर्त्तस्य न मुन इत्यसिद्धत्वाभावात् नानादिन्याकोश इत्यत उद्धृत्य द इत्यतः पूर्वच यो द्वितीया इत्यस्य भाष्ये वादात् सचका।
 शिकोदाहरणोपहं भाञ्चो रुतरदेशकल्पनाच्चेति शशष्ठा टितत्त शिव इत्यत्र जश्चेकते इति प्रकया कोमुदीकि वं
 ततनोति निष्पन्नतां ततश्च परत्वेन प्रकाशे व्याख्याता तेन न दांतस्य जश्चोपन्यासवैयर्थ्यदोषः एवमपि चर्त्तं न
 पत्यस्य चोपन्यासो विरुद्धः चतुर्वप्रतिचर्त्तस्यासिद्धत्वादिति कैचित् तन्न तयोपन्यासे चतुर्वचर्त्तक्रमस्याविवक्षितत्वा
 त् कथमन्यथा भवतीति द्विषमुपन्यस्य चतुर्वचोपन्यासः संगच्छतां चतुर्वचोपन्यासस्यासिद्धत्वात् यत्प्रकाशक
 द्विर्नमुन इत्यत्र नेति योगविभागेन चतुर्वचर्त्तनासिद्धमित्युक्तं तत्र तैरेव प्राचार्यामन्यंत इत्युक्त्याऽ गतिकगति
 कस्येहाप्याश्रयणोपमाणाभाव इत्यस्वरसः प्रकाशित इति न कश्चित्पुद्रोपद्रवः उः सिधुदधुदश्चत्वेन तकारः प

म ५

कु.
२६

16

लोपापादस्यैवौचित्यादितिञ्जानुनासिकास्वरइतिसूत्रयोरोः पूर्वस्थितिरो पूर्वस्मादिति चोक्त व्याख्यानेपि
 रुग्रहणस्योपलक्षणमनुक्तसमालोपेकेषां चिदनुनासिकानुस्वारयोस्तन्यासोऽनवधानात्तद्यतु।
 पुंस्कोकिलश्मादावव्युत्पत्तियदेषत्तप्राप्तौसंपुंकानामितिसइतितन्नपुंमुहुसोःषत्तप्रतिषेधइतिषत्त
 प्रतिषेधमसतिहिसन्नचनेतेनैवषत्तनिवृत्तौपुमःषत्तनिषेधोनर्थकस्तदभावेतुतस्यावश्यकत्वादिति
 चैवमपिपुंस्त्वमित्यादौह्रस्वात्तादौनद्धित्यइतिषत्तत्तर्थायसंस्कारःस्यादेवेतिवाच्यंकतेपिसकारेतस्य।
 विसर्गःकःयइतिनिवृत्त्यनुरोधेनविसर्जनीयस्यानिकत्वादिसर्जनीयस्यानिकस्येदुपधस्येतिषत्तनि
 वृत्तावपिह्रस्वादितिसंस्थानिवृत्तेकातर्हिपुंस्त्वमित्यादौषत्ताभावापगतिरितिचेत्इयंइदुपधस्येत्य
 त्रपुंमुहुसोःप्रतिषेधइतिवचनेपुमग्रहणेनैतत्षत्तनिवृत्त्यर्थंसंस्कारविधानादेवतन्निवृत्तेःसिद्धत्वादि
 तिह्रस्वादितिषत्तनिवृत्त्यर्थंतस्मात्पुंस्त्वमित्यादौवाचनीकिषत्तनिवृत्तिरितिइदमेवाभिसंधायह्रस्वा
 दावितिस्त्रेपुंसःप्रतिषेधःपुंस्वंपुंस्तेतिव्याजहारतस्यभावइतिस्त्रेपुंस्त्वमितिभाष्यादाहरणमनुपपत्त्या
 भावस्यापकंग्रनुस्वारपदेह्रस्वात्तरत्वाभावेनषत्ताभावेतदुदाहरणसंभवात्वस्तुतस्तुसमादीनांरोवि
 सर्जनीयस्यवासविधानायेक्षयातेषांसाक्षात्सविधानमुचितंतच्चैवंसमःसुदीप्तत्रसकारांतरप्रश्लेषा

राम
२६

एष न्यत्रापि तदंतो यलक्षणे तु कथंचित्समाधानेऽपि यदादित्यनुक्तेर्नूनं तेति बोध्यं शितुकुतुकः पूर्वतत्त्वा
 कुर्वन् च शेत इत्यत्र पदान्तस्येति न एतन्निषेधो न स्यादिति पूर्वपक्षे सौश्रुनाश्रुरित्यत्र सौश्रुनेति योगवि
 भागेणो नेत्यनुवर्त्य श्रुतायोगे सौश्रुत्वेति निषेध इति समाधानं एवं न श्रुत्यत्र ध्रुटः परादित्वे कुर्वन्सीदतीत्य
 त्रपदान्तस्येति एतन्निषेधः प्रयोजनमिति प्राचांग्रंथस्तत्र वहिरंगपरिभाषया त्रैपादिकपरत्वेन व्याख्या
 नेनाविरोधादिति अत्र अष्टौ ज्ञचशास्त्राविति चतुष्टयं रूपं एवमिह तु कष्टत्वं च लोपानां विकल्पनादि
 तिकेचित् तत्र च त्रौ द्वितीया इति ध्वविकल्पनाद्वयवृद्धिर्वेध्याऽमः अत्र लाघवान् मोहस्त्वेदं चिद्वे इति
 सूत्रणीयं कुर्वन्नास्ते इत्यादौ वहिरंगस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वेन पदान्तस्येति एतन्निषेधसंभवात् यत्तत्त्वादौ त्रै
 पादिके न्नरंगे यथोद्देशपक्षाश्रयणेन वहिरंगपरिभाषा प्रवृत्तिस्वीकारेऽपि नार्कुट इत्यादौ त्रैपादिके विसर्ज
 नीय इत्यत्रापि एतन्निषेधे लाघवानुरोधेन कार्यकालयत्ताश्रयणेन तत्र वृत्तिस्वीकारेऽपि चित्पादिति प्रकाश
 कृतः अत्रेदं तावद्वधेयं नित्यग्रहणस्य विस्मयार्थत्वेनैकरणेन्यासद्वयेऽपि नृत्पेव शिष्टभागेऽईमात्राला
 घवायोक्त प्रतिपत्तिगौरवसहनेन सुरुदयचमत्कारकारितस्मान्मात्रालाघवाय द्वेचिह्नस्वानुमतिस्त
 त्रणीयम् यत्परमदंडिनावित्पादावन्तर्वातिविभक्त्या पदत्वानुत्पादितितन्त्रादौ नलोपस्य सिद्धत्वेन न

कु०
१७

मंडकस्तुतिः स्यात् एवमविशेष्यते यदा दोरवरीत्युत्प्रेक्षा मय्यनुचितमिति चित्यं प्रतएव कुप्योऽकः पौचेति ।
 सत्त्वे कुप्येति विषयी व्याख्यातव्याः सप्रमं हि सत्यामयदा दा वित्पत्रयत्पया प्रयणा यतिरिति इदुपधस्ये अ
 प्रत्ययस्येत्यस्य प्रत्ययस्य यो विसर्जनीयो न भवतीत्याकराप्रत्ययस्येति समानाधिकरणं विसर्जनीयविशेषण
 मित्यन्ये नन्तसर्पिः करोतीत्यत्रे सुसोः सामर्थ्ये इति वैकल्पिकवत्प्रवृत्तावपितिष्टतुसर्पिः पिवत्तमुदकमित्त
 त्रेडुपधस्येति नित्यवत्प्रसंगात् न चेष्टापतिः आकरमनेषु एादीनामव्युत्पत्त्या प्रयणेतथास्वीकारादिति
 बाध्यम् व्युत्पत्त्या प्रयणो दोषतावदेत्यात् इ सुसोरित्यत्र सर्पिः करोतीत्युदाहरणेन व्युत्पत्तिपक्षस्यैवात्राका
 रेस्वीकृतवानुगमात् अन्यथेडुपधस्येति वत्स्येष्टत्वे कस्कादिषु सर्पिषुं डिकाशब्देऽ समासे वपेक्षे विरहे
 विषत्वाच्च इति स्वग्रंथविरोधः अपि च शाः षडिति सूत्रे सर्पिष्याशमित्याद्युदाहरणसंगतेः इदुपधस्ये
 त्यनेनैव वत्त्वमिदं इत्यलम् ॥ ॥ इति विसर्गसंधिः ससजुषोः अत्रपदस्येति वर्तते तच्च सेनविशेष्यते तेन
 येन विधिरिति तदंतग्रहणत्वात् तस्य पदस्येत्यर्थः ततो लोत्पदिभाषया सांतपदांतस्येत्यर्थः सजुषात्
 पदविशेषणो ग्रहणवतेति तदंतग्रहणनिषेधात् सजुषशब्दस्य पदस्येत्यर्थः स्यात् तथा सति परमसजूरित्या ।
 दौर्गन्धस्यादिति परस्परानन्वितमेव पदस्येति सजुष इति च स्थानवच्छेदं तच्चालोत्पदिभाषया स्वस्वात्परंत

राम
२

त्समः सकारोभिधीयते सदावपुमः खयीत्पत्रानुवर्तते कानाम्नेडित इत्यत्र च मंडकप्लुमेति न चैवं कान्
 सस्यरूपकरणवद्भिर्भाविनतः पूर्वस्य कथमनुनासिकादिप्रनुनासिकानुस्वारयोस्तावत्पर्यंतमधिक
 तत्वात् एवं सति कानरावरोः सवचनारंभेपि संपुमोर्वचनानर्थक्याच्चाकांस्का नित्यस्य कस्कादिवेत
 तदर्पमपिन सवचनारंभे इति पुमः इह रवाधातोनेति केदिति प्रक्रियाग्रंथो यथानिर्वाधस्तथा तत्र दीपादवधेयंकुषोः यत्
 प्राचाचादिवत् इत्युक्तं तन्नः कः पाभ्यामुक्ते सत्प्रसंगादिति सोपमन्तुको यालंभः चाद्विसर्गपाठात् इत्येव क्वाचित्के
 तथा पाठेपि चानुकृष्टे विसर्गेः कः पयोर्विकल्पः फलतीत्यर्थः कस्काः कः पयोरपवाद इति केवां चिदुपे विसर्ज
 नीयस्य चेति शेषः तच्च कस्कादेशक तिगणत्वात् संस्कर्तेत्याद्यस्यपि कस्कादिवदिवसत्वं कुतोनेति वाच्यं वचनेन
 कस्कादिव कल्पनेन वाकसकारकरणे विशेषाभावात् संस्करोतीत्याद्यर्थसमः सवचनस्यावश्यकत्वाच्चे
 त्प्रवधेयः ॥ इति हलसंधिः ॥ ॥ यत्तु सोपदादविति सूत्रे पञ्चोः कुक्षोरिति मूलप्राप्तीकमुपादायोक्तं सूत्रे
 व्यत्ययेनैकवचनं यदि तु खर्विशेष्ये ते यदादौ खरीति तदापथाश्रुतं साधुः किं तु खरीति मंडकप्लुमानुवत्समि
 त्तिलैशः इति तन्न खरीत्यनुवत्तावपि कुक्षोरिति न समानाधिकरणं भिन्नवचनत्वादिति वक्ष्यं तं वचनं व
 द्यर्थश्रान्तगतित्वे तथाच कुक्ष्यं तर्गते यदादौ खरीत्यर्थः फलितस्तथाच खरीत्यननुवत्तावपि कान्तिर्यतो

कुं
१८

३७

१८

अंतर्ग्रहणेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन दंतग्रहणेनास्तीति प्रकृते तु स्तुतस्यासिद्धत्वेऽप्यस्तुतग्रहणमनर्थकमिति कथं तस्य ज्ञापकमिति अतएव चुरादौ यंत्रादीनामिदं करणं चुरादिणिज्जिकल्पज्ञापकमित्युक्तिरिति ज्विकल्पेऽपीदं करणं वैयर्थ्यापरिहारेण तेरेव निराकृतेत्यालोचनीयं भोभगोऽग्रशिकिमदेवाः सन्ति इत्यत्र यत्तस्यासिद्धत्वाद्द्विसर्जनीये सत्पतितस्य स्थानिवत्त्वाद्यत्तमाभूत् नचात्विधिः शोरिति समुदायाश्रयणादिति केचित् तदसत् शोरीत्यतोऽत्यनुवत्त्वात्विधित्वात् तस्मादुत्तरवानुवत्त्यर्थेति इत्यस्मत्कृत्यदीयोक्त एव निष्कर्षे विध्यः यदपि यदि तु भोसभगोऽग्रशयोऽसितिसांतं रांतं वानुकमभोऽत्यादीनां त्रयाणां अलोच्यं स्पष्टं स्यादपूर्वस्येरोऽश्रेति व्याख्यायते तस्य संधिर्न्यप्येव युक्तं चैतत्तत्र न्यथाविभोरिदं सुप्रभोरिदं रघोरिदमित्यत्रापि यत्तायते भवति ह्ययं भोशब्दादिपूर्वैरुः नचात्र भोशब्दादेर्लक्षणादिकत्वादग्रहणम् विभाषा भगवदध्वतामोच्चावस्यतिवार्तिकेन निष्पन्नानां भवदादिप्रकृतिकारणभोशब्दादीनामपिलक्षणादिकत्वाविशेषात् अतर्थात्कत्वमप्युभयत्र न्यूनरुविशिष्टानामेवार्थवत्त्वादिति तदपि चित्यम् सांतानुकरणत्वपक्षे भवदादिप्रकृतिकभोशब्दादीनामसंग्रहद्वयापेः अन्यथा स्वग्रंथविरोधाच्च किंच निपातानामभ्युपगमे यत्तद्विधौ त एव गृह्ये रन् प्रतिपदे

राम
१८

च सांनपदानंरुविधिसामर्थ्यात्परस्परमभेदेनावितंतंरानदर्थक एव सजुषशब्दोपन्यस्यमिति तदात्म्यात्वय इति प्र
 काशः तत्र सजुषशब्दस्य पदशब्दस्य च स्वस्वात्परत्वात् तथा च पदानस्य चरुः स्यादिति फलितं व्याचष्टे पदानस्य
 सस्येति सजुषशब्दस्य चेति षस्येति पदत इति प्रकाशः यत् सजुषा पदं विशेष्यते सजुषे तं यत्पदं तस्य चरुः स
 चालोत्पत्त्यनग्रह एव तेति तदंतविधिनिषेधः प्रत्ययविधिविषयकोपनिषेध इति दिवडत्सूत्रे कैपटहरदत्ता
 भ्यामुक्तत्वात् एवं स्थिते इह शजुषशब्देन तदंतविधिर्नेति प्राचामुक्तिरापातत इति तन्नग्रह एव ता प्राति
 पदिकेन तदंतविधिव्यपदेशिवद्भावयोः प्रतिषेधः सामान्यविषय इति सीरदेवनमतां त्रयैर्नोक्तमिति त
 दभिप्रायकात् प्राचामुक्तेः दिवडत्सूत्रे कैपटोक्त्युपन्यासश्चातिरभसान्नचैवं दिवडदित्यत्र दिवा समासैकदे
 शस्य पदस्य विशेषणान्न तदंतविधिर्न स्यात्तथा च विमथाविति न सिध्येदिति वाच्यमपरिभाषिकस्य नि
 त्यत्वादिह निषेधा प्रवृत्तेः अतएव निषेधस्य विशेषविषयत्वेऽपि मेघनीत्यादि स्वजातिप्रत्ययविधावपि भया
 द्यादिग्रहणमुपपदविशेषणम् येन विधिरित्यस्य प्रयोजनत्वेन वार्तिककृतोपन्यस्तम् अतएव चरव्य
 त्पात्सूत्रे कैपटे न शोकोऽसखीति सूत्रे हरदत्तेन चैव दुपन्यस्तमिति दिक् अनौशः यत्तु तादिति विशेषण
 तु तन्नामार्थ्यात्पुनो नासिद्ध इति केचित् तन्न तदस्मिन्सति पदार्थवतनेन साप्यते यथा सुप्तिङं नमिति

मतेनोक्तम् भाष्यस्वरसरीत्यातुविभाषेत्यादिवातिकमारभ्यमेव किंतु निपातोऽपि भोशब्दोऽस्ति तेन द्विवचनादौ ।
 स्त्रीनपुंसकयोश्च नोक्तदोषः युक्ततस्त्वेतत्तद्देभवन्निति वदेभो इति प्रयोगस्यापीष्टत्वात् तस्य च वातिकारभण
 वसिद्धेः सुपादप्याङ्गहिहैभो इत्यमरे कानां संवोधनं निपातानां सह प्रयोगात् किंच तत्र भावानिति वक्तु
 भो इत्याद्यपि वातिके सत्येव सिद्ध्यति इतराभ्योऽपि श्रुतं इति सार्वविकल्पता तत्र सोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात्
 किंच ग्रामं त्रितवे यदात्परस्याष्टमिक निघातः ग्रामं त्रितमित्यविद्यमानवद्वावाक्यादेरामं त्रितस्येति हि
 भविः सुवामं त्रित इति यरांगवद्वाव्येत्यादिसिद्ध्यति भगोऽग्रधो इति निपातावपि यदि ग्रामाणि कोतहि
 स्तानां मग्रामं त्रितकार्यसिद्धिस्तु वातिकाय तैवेति पुनर्वदन्ति सकारांतानैवैतानि निपातानां स्यादकौभा
 व्ये प्रत्यारब्धाते इति तदतिरिक्तसादितिः तत्रेदं वक्तव्यं मनुवसोरिति सूत्रे हि विभाषेत्यादिवातिकं व्याख्याय भा
 व्यकारग्रहसंबुद्धावित्युच्यते तत्रेदं न सिद्ध्यति भो ब्राह्मणा इति तथा विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणं नेतीह
 न प्राप्तोति भो ब्राह्मणानैष दोषः अव्ययमेश भोशब्दो मेषा भवतः प्रवृत्तिः कथमन्यथत्वं विभक्तिस्वरंति
 नैष दोषः नौरूपकाश्च निपाताः निपातोऽव्ययमित्यव्ययसंज्ञेति अत्र के यदः विभक्तिस्वरंति केचिदाहुः
 भोशब्दस्य विजंतस्य सौयद्रूपं रेफांतं तत्प्रतिरूपको निपातः तस्य रेभस्य यत्वे लोपे च भो ब्राह्मणा इत्यादिसि

क्तवान्नतुसंबुद्धं ताल्नादिणि कत्वदिप्या शंकापरः स्वग्रंथो विरुध्येत सांत्तानुकरणत्वे संध्यतानां
 ताल्नादिणि कत्वोक्तेरसंगतेः ऐतानुकरणत्वेन निपातानां प्रतिपदोक्तत्वे रसंगतेः भोसभगोसग्रघोसि
 तिसांत्तानिपाता इति स्वयमुक्तेः एवं च निपातसंबुद्धं तयोल्नादिणि कत्वा विशेषाद्ग्रहणो सिद्धे तदर्थं लक्षण
 प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणमपि तेषां मुधाऽप्रपिचभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिमाशंक्य परस्परसाहच
 र्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणोप्यन्येषामग्रहणादित्युक्तं तदपि विरुध्येत अर्थवद्ग्रहणो सिद्धे
 तदर्थं लक्षण प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणमपि तेषां मुधाऽप्रपिचभोरिदमित्यादावतिव्याप्तिमाशंक्य पर
 स्परसाहचर्येण निपातानां वार्तिकोक्तानां च ग्रहणोप्यन्येषामग्रहणादित्युक्तं तदपि विरुध्येत अर्थवद्ग्रह
 णो सिद्धे तदर्थं लक्षण प्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणमपि तेषां मुधाऽप्रपिचभोरिदमित्यादावतिव्याप्ति
 माशंक्य परस्परसाहचर्येणैव निपातानां वयवानां वार्तिकोक्ता वयवानां च भोशब्दादीनां ग्रहणोऽतिप्रशं
 गाभावात् तत्र तदायादनस्यासंबद्धत्वापत्तेश्च यदपि सांत्तनिपाता इत्युपादाय भोभगो इति सूत्रे निदिष्टा
 शब्दादेरुक्तिगणत्वात् तत्र बोध्यास्तथा च विभाषा भवदिति वार्तिकानाश्रयणीयं अन्यथा युक्तिगैकव
 चनमात्रे भोहरे इत्यादिसिद्धावपि भोहरिहो विद्वद्धिदभोगं इत्यादिन सिद्धे तत्त्वव्यतिकार इरदतादि

कुं
२०

२०

वच्चादेशकतिगणत्वात्निमानत्वं मुक्तमभोगोऽग्रघोऽग्रपूर्वस्योर्यत्वमिति व्याख्यातानुरोधेन सांतत्वे चानुमीयते
 अन्यथा भोशब्दादि पूर्वस्योर्यसिद्धेः वार्तिके गीरयदे पितृनिष्पन्नानामेव वापते श्रुतिसांतानां त्रयाणां निपात
 त्वं स्थितं तदनुरोधेन भाष्यमप्युपलक्षणदिनात्परतपैव योऽग्रमिति मतम् तर्हि नैथेव वार्तिकप्रत्याख्यानपर
 तथा कथं न भाष्यं योज्यते अथ भाष्यस्वारस्या युक्तिविरोधाच्च न तत्परताहं तैवं कै यदोक्त व्याख्यानयोर्वि
 भक्तिप्रतिरूपकस्य भोरित्यस्य रेफांत निपातस्य रेफयत्वमिति प्रतीतिस्वारस्याद्भोशब्दादि पूर्वोरित्यर्थस्य
 स्वयमेव प्रागुक्तत्वं प्रतिपादनाच्च कथं त्रयाणां सांतानां निपातत्वं युक्तम् कथं वा बल्युक्तार्थ निराकरणा
 वसरे सांत निपातानुकरणपक्षः स्वयमुक्तः यदि तु भाष्ये विभक्तिशब्देनोपदिष्टविभक्तेः पुरः स्फूर्तिकेतया
 तदंत प्रतिरूपकस्य सांतस्येव भोः शब्दस्य प्रतीतिरतएव कै यदेन रेफांतस्य निपातत्वं मतांतरेणोपपत्त्यस्तं
 न च भवते विजदृशनादुपदिष्टविभक्त्यंत प्रतिरूपकस्य भोः शब्दस्य संभव इति वाच्यं भवते विजनविधा
 ने मानाभावात् शंभोरित्येकदेशानुकरणास्पृचा विभक्त्यंतस्य प्रतिरूपकसंभवादिविभाव्यते तथापि भो
 अग्रघोशब्दयोर्भोशब्दस्यैव कतिगणत्वेन चादित्वं भाष्ये स्वारस्यस्य एमनुका प्रत्याख्याने स्पष्टमतक
 थमुच्यते इति विभाव्यताम् यत्तत्र भो इत्याद्यपि वार्तिके सत्येव सिद्धतीति तत्र भवच्छब्दे सत्येवेत्युक्तिं

राम
२०

ध्वनिभवश्च स्वस्वामिभोः शब्दसिद्धयेवार्तिकारंभः तत्रेतराभ्योपि दृश्यं त इति भवदादियोगे विधीयमानास्त्रतः।
 सिलादयस्ततोभोस्तत्रभो इत्यत्रापि भवन्ति एवं च भवच्छब्दप्रकृतिभोः शब्दप्रतिपक्षकत्वमेव निपातः आश्रयण
 यम् भवते विजितदर्शनादिन्यन्ये आहुरितितत्रवार्तिकानयापि द्वितीयमन्ते भवच्छब्दस्वापीत्यादिसदर्भा द्विजं
 तानुधावनत्तेशाच्चाद्यव्याख्यानेवार्तिके भवच्छब्दः प्रत्याख्यात इति प्रतीयते अस्मिन्त्युक्ते रावाभोशब्दमात्र
 प्रवृत्तिभवच्छब्दस्य न किं त्वयस्यैवेति भाष्यार्थः प्रयोजनाभावसक्तलादिप्रयोजनमेवोक्तं पक्षान्तरे तत्रै
 वाभोवास्तथा इत्यादौ भोः शब्दप्रवृत्तिरित्यादि भाष्यार्थः यत्तद्व्यवृत्तिपदमंजयेरपि संमतं एवं भवच्छब्दस्य
 प्रत्याख्यानाप्रत्याख्यानयत्तयोर्भाष्यादिसकलग्रंथसंमतत्वात् कथं भाष्यस्वरसरीत्यावार्तिकमारध्वयमे
 वेत्युक्तं कथं वाचारे शकृतिगणत्वात् संतानिपाता इत्युक्तमिति नोक्तम् त्रयाणां निपातत्वस्य तस्याकृतिगण
 त्वप्रयोज्यत्वस्य च भाष्यकैयटाभ्यामनुक्तत्वात् तत्र भो निपातस्य संतानानुक्तेर्भगोऽग्रघोशब्दयोस्तु सुतरां भाष्या
 दौ हि भोशब्दस्यैव विभक्तिप्रतिरूपकत्वा निपातत्वमुक्तमविभक्त्यंतं तु द्वितीयपक्षे रेकांतसंज्ञात् अतए
 व भोशब्दविजितस्य सौषद्रूपं रेकांतं तत्प्रतिरूपको निपात इति कैयटः प्राद्यपक्ष उक्तम् हरदत्तेन च भोभ
 गोऽग्रघो इत्येतेषां निपातनत्वमुक्तमननुसंज्ञात् त्वम् अथ वृत्तिपदमंजयेर्वार्तिके प्रत्याख्यायत्रयाणां ना

मनस्योद्दलयितुं भीत्यादीनां भवाद्यर्थकत्वाभावबोधनाय भोः प्रभक्तयः संबोधनार्थाः प्राप्तिमुख्यद्योतकाः अस-
 त्ववचनाश्रितितंत्रस्थितस्तत्र हे भो इत्यादिसहप्रयोगेन स्यादित्यादिप्रकाशउक्तमिति दिक्ष्यत यत्तु वदंतीत्यादिभाव्ये
 प्रत्याख्याते इत्थं तमरूदितं सो यमनूक्तोपालंभ इति सुहृदयै एकलनीयम् सो चित्रसो ह माजन्मशुशुनामि-
 त्यादिसिद्धार्थलोपे सत्येव पादश्चेत्पूयतेति सावधारणं केचिद्वाच्यं व्युत्तेषां सास्मात्प्ररमितो दो सुलो-
 पानापतिस्तत्र हि सः अस्मै इति छेदः बहुलग्रहणानुवत्त्यात् उपपादने तु सो ह माजन्मशुशुनामित्याद्येव तेषां प-
 दानां किमवधारणेनेति ॥ ॥ इति स्वसंधिः ॥ ॥ अर्थवत् अर्थवदिति प्रतिवर्णं विनमित्यादौ प्रातिपदिक-
 संज्ञानिवृत्त्येन चाधातुरिति पर्युदासाद्यवत्प्राप्तिः असत्त्वार्थकत्वेनापि पर्युदासोपपत्तेः न चैवमप्रत्यय इति व-
 र्थवत्त्वे इत्यादौ सप्रत्ययादीनां वारिणीभूयत इत्यादीनां च प्रातिपदिकसंज्ञानिवृत्त्यर्थत्वात् न चैषां सति प्रातिप-
 दिकत्वे किं वाधकमिति वाच्यं प्राप्ते सति प्रातिपदिकत्वे गौत्सगिकैकत्ववचनश्रवणस्य लिंगसर्वनामनपुंस-
 कत्वे च ह्रस्वस्य प्रसंगात् न चैवमधप्रत्यय इति पर्युदासादर्थवत्प्राप्तिः तथाप्यसत्त्वार्थकत्वविशिष्टार्थवत्त्व-
 विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वप्राप्तेः न च तथाप्यर्थवत्प्राप्तिर्न वेद्यर्थम् पर्युदासार्थकनञ्समभिवाह्ये व्युत्प-
 त्तिसिद्धसादृश्यबोधस्य सामग्रीसत्वेनानिवारणान्न न चैतावता प्रातिपदिकनिमित्तमर्थवत्त्वम् तल्लिख-

तदपिकैयदादावेवाकं नापूर्वं दृश्यर्थलभ्यभवदादीनामपरिगणितत्वेन निपातप्रयोगेपित्रतसित्तादिसिद्धाप्रकाशः।
दुषितं च ग्रामं त्रितत्त्वमपि न भवत्यदोपादानप्रयोजनम् निपातभोः शब्दस्वयमेव संवोधनार्थत्वे क्लृप्तत्वं प्र
थमायास्तदर्थकत्वेनामंत्रितत्त्वसामान्यात् सहप्रयोगयत्नं प्रयोजनमवशिष्यते तदप्यनेवित्यादिना द्वितीयपक्षो।
न्यायनायप्रकाशउक्तं नापूर्वमत्र तदपि न वास्तुवनिपातस्योक्तकोशेन संवोधनार्थत्वेपि भवदर्थत्वस्यापि वक्तुं शक्यं।
त्वान्निपातानामनेकार्थत्वदर्शनात् तथास्तीति तिङंतप्रतिरूपकस्याव्ययस्यास्तिमान्नित्यादौ धनार्थत्वेप्यस्तिह्य
रेत्यादौ तिङंतार्थत्वमपि दृश्यते युक्तं चैतत् कथमन्यथाभो ब्राह्मण इत्यादावनुपपत्तिनिराकरणं नैव दोष इति
दिनाव्ययभो शब्देन भाष्यकदुक्तं संगच्छते न ह्यर्थभेदे सति शब्दमात्रान्न्यासिद्ध्या पूर्वयत्तिनिराकरणं युज्यते
कथं वा हे भो इति सहप्रयोगश्च भवन् ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मणेति प्रयोगः प्रयोजनं नोक्तं यै रपि एवं च भो सोऽयं
यस्य भवदर्थत्वधौ मते नैव यथोक्तं सकललक्ष्यसिद्धेर्वार्तिके भवच्छब्दप्रत्यारब्धानं कैश्चिद्वाक्यतमेवोपोद्ध
लयितुं भाष्यादौ तु सकारांता नैवेतानिपातानस्यायरुत्वात्वे भाष्ये प्रत्यारब्धाते इति प्रकाशकद्रिकृतम् तत्र भगो
अथो इत्येतयोर्निपातयोः प्रामाणिकत्वे तमोक्तं रीत्या भगवदद्यदर्थवत्त्वेन वाकांक्षानचोतरम् अत्राणिक
त्वे तु भाष्ये भवच्छब्दः प्रत्यारब्धातो व इत्यादौ तु सर्वमित्यभिप्रायः अतएव त्रिदं वस्तुमित्यादिना कैयदोक्तम्

कु०
२२

ग्रहणात्केवलस्यचातत्वात् इति केषांचिदुषणं न दपिन सात्पदाथोरित्यत्र सातिग्रहणात्प्रत्ययग्रहण इत्या
 देस्यद्विर्भूतनिवर्तनविषयायाः प्रकृतेरकल्पनात् इतिदिक् इदं त्ववधेयमग्रतः ककमीत्यत्र कं सग्रहणेन
 ज्ञापिते उणाद्युत्पत्तिपक्षेऽपिऽप्यादीनामनेन प्रातिपदिकसंज्ञाविधीयते व्युत्पत्तिपक्षेऽपिऽप्यादीनां कदं
 तत्वात्कृतद्वितसमासाश्चेत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञासिद्धावपि बहुपटव इत्यादौ प्रातिपदिकसंज्ञार्थमिदं
 सूत्रमावश्यकमनचकृतद्वितेत्यत्र तद्वितग्रहणं तद्विशिष्टपरमिति कृतद्वितेत्यनेनैवात्रापि संज्ञासिद्धौ
 किमनेन सूत्रेणेति वाच्यम् तथा विवक्षणे पचनकीत्यादावतिप्रशक्तः किंचासत्यस्मिन्सूत्रेऽतरसूत्रस्य स
 मासग्रहणं विध्यर्थं स्यात्तथाचमूलकेनोपदंशमित्यत्र कङ्कहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति परिभाषया कदं
 तत्वात्संज्ञायतिः सति त्वस्मिन्नुतरसूत्रस्य समासग्रहणनिषामकत्वेनोदाहृतवाक्यावृत्तिरित्याद्याक
 रसिद्धम् एवं च पक्षद्वयेष्वस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेनेदं सूत्रमुणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे ज्ञापकमिति केषांचि
 दुक्तीरभसादिति ध्येयमकृतद्वितयतु समासग्रहणं नियमार्थं नियमश्च यत्र संघाते पूर्वभागः परमुत्त
 रश्च प्रत्ययोनतस्य चेत्समासस्यैवेति तेन बहुज्विशिष्टस्य जन्मवा निमित्तमेष्वयत्र संघातेऽपि प्रातिप
 दिकत्वं सिध्यतीति तन्न प्रयमित्यादिसमुदायस्यानियमेन प्रातिपदिकत्वावधारणात् यत्र पूर्वभा

राम
२२

भाष्यानर्थकस्य धातुपर्युदासलभ्यासत्त्वार्थकत्वेनैव निवर्तनात् तथाप्यप्रत्यय इत्यनग्रहाया धातुरित्यनेनार्थ
 वत्त्वमेव सादृश्यं बोधात्तामिति चेन्न ज्ञेयत्वात् किं स्यात्तथाप्यधर्मरूपसादृश्यबोधस्य सागोपागत्य कथमन्यथै
 वधेऽत्र विभक्तावप्रथमायामकर्तृरिचकारके संज्ञायामित्यादौ प्रथमादिपर्युदासेन विभक्त्यादिलब्धौ
 विभक्त्यादिग्रहणं न निवयुक्तस्य न्याय निरूपणां ज्ञापयेत् प्रत्ययत्वादिरूपस्यापि सादृश्यस्य संभवात्
 एवं च धातुपर्युदासमात्रेण सत्त्वार्थकत्वं लभ्येतेति वनादौ प्रतिवर्णमिव रामादावपि प्रातिपदिकत्वेन स्या
 त इत्यर्थवत्पक्षे यादानंतत्सामर्थ्याच्च नामत्वार्थकत्वलाभः एतेन धात्वादियपर्युदासवलेन यद्यप्यर्थवत्त्वं
 लभ्यते तथाप्युत्तरार्थेति दितिकेषां सिद्धिः यथा स्तायतु पर्युदासो नार्थवत्त्वं गमयति उपनर्थकस्येडादेर्धा
 तौ यावादि कनादेश्च प्रत्ययस्य सत्त्वादिति हरदत्तः तदनु प्रापि ग्रंथमंशेनानूय धात्वादेरनर्थकत्वे क्रियावा
 चित्वाभावेन धातुत्वाभावस्य स्वार्थिकिनां प्रकृत्यर्थेनार्थवत्त्वसिद्धान्तभंगस्य चायत्तोरिदमयुक्तदूषणं तदेत
 दस्वरसंबन्धेन न च ज्ञायते केन धर्मेण सादृश्यमिति हरदत्तादिग्रंथेनासत्त्वार्थकत्वरूपे सादृश्यं स्यादिति ता
 मर्थकेण तैव निराकृतमित्यत्रादेयमिति यद्यप्यप्रत्यय इति प्रत्ययांत पर्युदासो न प्रत्ययपर्युदासोपि न
 स्यापि व्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययांतत्वादिति हरदत्ताद्युक्तौ प्रत्ययग्रहणे यस्मान्स विहितस्तदादेस्तदंतस्य

कन्या पूर्वपदमित्यनेन बहुव्रीहिकाले पूर्वपदस्वरस्य प्रकृतिभावमात्रं विधीयते तथाचाद्युदात्तेन लुक्ः प्रतीक्षायां बहुव्री
हिकाले सर्वशब्दस्यांतोदात्तत्वाद्बहुव्रीहिस्वर एतस्यैव प्रकृतिभावः स्यान्नत्वाद्युदात्तस्येति यद्यपि प्रातिपदिकग्रहणं लि
गविशिष्टस्यापि ग्रहणात्किं इत्याह ग्रहणेन तथाप्यंतस्वार्थिकात्परादंतरंगाच्च कनः प्राक् इत्यायोः प्रत्ययार्थतदनेन लोहि
तार्थशब्दयोर्वर्णीय इति डीप्नकारयोर्विकल्पेनोदात्तत्वात् स्यान्न इतीति विकल्पेन च लोहिनिकालोहितिका आर्यका
ग्रार्थिकेति सिध्यति यत्सुवन्तातद्धितोत्पत्तिरिति सिद्धांतो हि न्यायमूलकस्तथा हि सुत्रार्थसंख्यादिसंबंधस्तद्धितार्थसं
बंधायेक्षयांतरंगः लिंगसंबंध इव सुवर्णसंबंधायेक्षयातथा च सुवर्णसंख्यायास्त्री प्रत्ययस्यैव तद्धितायेक्षया सुपो
प्युत्पत्तिः प्रागेवेति न्यायः स च नात्यंतस्वार्थिकेति प्रातिपदिकादेव सुपेक्षया परत्वादंतरंगत्वाच्च तदुत्पत्तौ बाधकाभा
वात्तदुक्तं भाष्ये स्वार्थमभिधाय शब्दोद्भवमाह समवेतम् समवेतस्य च वचने लिंगसंख्या विभक्तिं त्वग्रभिधाय ता
न्विशेषायेक्षमाणा प्रकृतस्ममात्मानं प्रियकुत्सनादिषु नतः प्रवर्तसौ विभक्त्यंत इति अत्र एव नंतरवादेः स्त्री प्रत्यया
येक्षया बहिरंगत्वमुक्ता कथं कालिकेत्यादि भाष्यप्रसक्तस्यात्यंतस्वार्थिकात्कनः स्त्री प्रत्ययस्यांतरंगत्वं नास्तीत्यभि
प्रायः कैयटेन वणितिः हरदत्तोप्येवमिति न चैवं बहुगोमत्केत्यादौ कयः प्राक् ३ गिह्रक्षणेणो डीप् स्यादिति वक्ष्यम् ।
समासात्प्राग्लौकिक प्रक्रियावाक्ये एवोत्तरपदावयवस्य समासांतस्य प्रवर्तनात् सच विभक्तेः पुरस्तादिति पक्षः

गस्यपदत्वेपिउत्तरस्यप्रत्ययत्वादिति यत्रसंघातेपूर्वाभागः पदमुत्तरश्चनद्विहितप्रययोनेतिवक्तुमुचितं वस्तुतस्तयतदर्थयोरन
 नुगमाच्छब्दानुगमस्या किंचित्करत्वात्तदनुगमेपितदतिरिति ज्ञेयमुद्गाथातिपदिकात् एतदधिकारफलं सर्वस्य
 विकायः सार्वशस्यानुदातादेत्यत्र सति तस्मिन् अधिकारे अनुदातादेरिति उद्गाथातिपदिक विशेषणं तत्प्रकृतिकसु
 वंतात्प्रत्यय इति विधिवाक्यार्थेनोदात्तसर्वशब्दप्रकृतिकात्सर्वस्येतिषष्ट्यन्तादत्रसिद्धिः अन्यथाह्यनुदातादेरितिसुव
 तविशेषणं स्यादितिसर्वस्यसुपीत्याद्युदातात्सर्वशब्दात्ततोर्ध्वदत्रनस्यादित्याकरः यत्वंतरंगानपि विधीन्वहिरंगलु
 गवाधते इत्याद्युदातात्प्रवृत्तावेतदधिकाराभावेऽत्रसिद्धिरितितन्मसर्वस्तोम इत्यत्रलुगाद्युदातयोः समावेशादविरो
 धाह्यनुगाद्युदातस्यावाधात्तन्वाविरोधेयाद्युदातेनलुकः प्रतीक्षाणादजः पूर्वमनुदातादित्सुवन्तस्याक्षतमेवेतिवाच्य
 मसमर्थानां प्रथमाद्वैतिसमर्थग्रहणस्याकृतबृहपरिभाषाज्ञापकत्ववर्णनेनाविरोधेलुकः प्रतीक्षागन्धोन्नयनात्
 सोऽप्यितिरित्यत्रकृतसवर्णादीर्घादिर्जनस्यात्तन्ननुसुउक्षितेत्यकृतदीर्घादित्येवमर्थहिपरिनिष्ठितपरंसमर्थपदंतत्रांत
 रंगत्वादेवसवर्णादीर्घेन्यायसिद्धेर्किंतदर्थेनसमर्थग्रहणेनाकृतबृहपरिभाषांतस्तापयतिअविरोधेपिलुकः प्रती
 क्षायांतुदीर्घेणापीजनिमित्तप्रातिपदिकत्वनिमित्तस्यलुकः प्रतीक्षाणात्सुउक्षितेत्यवश्यायामितिसावुक्षितिरिति सा
 दित्यंतरंगानपीतिपरिभाषावाधनेनसमर्थपदसार्थकोकृतबृहपरिभाषाज्ञापकायोगात् इति किंचवहुव्रीहौ प्र

कु०
२४

वेकविभक्तौ सारूप्यात्तद्वेषतादवस्थमप्रत्यासत्त्यान्वर्थेकग्रहणेनैकशेषनिमित्तसारूप्यविशेषणयोर्विभक्त्योरे
कत्वप्रतीतिः तथाच यस्याविभक्तौ सारूपाणितस्यामेकशेषइत्यर्थलाभात्प्रथमाद्विवचनादावसारूप्यान्नतत्रोक्तः
दोषः नन्वेकविभक्तावितिसारूप्यविशेषणमेवास्तु उतरसूत्रादिवकारमयकथ्येकविभक्तौ यानि सारूपाण्येवे
तिव्याख्यानेन नृतीयादौ सारूप्येपिनोक्तमात्रशब्दयोरिति प्रसंगइति किमावत्येकविशेषणत्वेनेति चेत् न
प्रातिपदिकानामेकशेषेमात्रमात्रोः प्रतिषेधः सारूप्यत्वादिति वार्तिके विभक्त्यन्तानामप्येषे यंदोषः कुतो न
स्यात्तमाभ्युपगम्यतादौ विभक्त्यन्तानामपि सारूप्यादित्याशंक्यविभक्त्यन्तानां सारूपाणां भवितव्यमेवैकशेषेदो
षो भवतीत्युक्तश्रुतेन भाष्यकताभ्यामादौ स्वीकृतस्योक्तमात्रशब्दयोरैकशेषस्यत्वद्वारखानेऽसिद्धेः प्रथमा
द्विवचनादौ वैरूप्येणैवकारार्थाभावात् नचमात्रभिरित्यादावुक्तमात्रशब्दयोरैकशेषस्य स्वीकारेऽनु
प्रयोगविप्रतिषेधः तैरित्युक्ते स्पर्शस्य ताभिरित्युक्तेः युमर्थस्यानवगमादिति वाच्यमशिष्टसमानलिंगस्या
नुप्रयोगस्य लुप्तशब्दाद्यविगमकत्वस्वीकारात् कथमन्यथा ब्राह्मणं ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ तावित्यत्र
ब्राह्मण्यश्रुत्वाच्च श्रुत्वाच्च श्रुत्वाच्च तानि तत्र स्त्रीपुंसयोश्च गमइत्यस्मदुक्तमेव व्याख्यानमादरणीयम्
सर्वोभयविशेषणत्वेभिन्नाणां समूहो भेदमिति न सिध्येत्तथा हि भिन्ना इन्द्रा मन्त्र इति स्थिते तं तरंगानपीति

राम
२४

केचिदुपन्यसः सवहुधर्मिकेसादावापः सुपः परत्वंसादितिकात्पूर्वस्यातश्चाभावापतेरुपेक्ष्यसस्मात्पुरस्मात्सत्तए।
 वस्तुतश्चिदिकसुपः सुपः स्त्रीणित्रीणियदात्येकैकशकवचनादिसंज्ञानिसुरित्याचार्याः यत्रत्रतान्येकवचनेत्यादि।
 संपूर्णसूत्रमनुवर्तते इति तत्रनानीत्यनुवर्तौ प्रयोजनं चित्यम् पदयेकैकशश्चप्युक्तं शसैववीश्याउक्तत्वेन द्वि।
 र्वचनायोगात्तेननाप्राप्तन्यायेन द्विर्वचनापवादः शसू इति सिद्धांतात् इति तदपिन एकांकपिलामेकैकशसहस्रक।
 त्वोदत्तेति भाष्याच्छसंतस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापिशोभापनात् एतेन सर्वस्य
 द्वे इत्यत्र एकैकशोददातीति भाष्यप्रयोगान्तायेकेति सूत्रकारनिर्देशाच्चाभयं साधु इति प्रकाशो व्याख्यानः निरस्तश्च
 दाहृतभाष्यस्यान्यविषयत्वादित्यादिलेखः तत्सूत्रस्यैकैकशोददाति इति भाष्यं केचिदाहुरन्त्यार्थेप्येकशब्दोऽस्ति तस्य
 वीश्यायां द्विर्वचने बहुल्यार्थादिति शसित्यस्यान्यतमत्वेन वा कुर्वतः कैयटस्तत्राप्येवमेव व्याख्यानमभिप्रेतमिति
 तत्तत्तत्त्वात् प्रत्यत्रावश्यकतया व्याख्यानेऽस्ति व्याख्यानस्यान्यत्रान्याप्यत्वात् माधुवादीनामत्रैवाप्यनुकूल
 त्वात्चेति सरूपाणां रामरामञ्चो इति स्थित इति प्रक्रियाकोमुद्याज्जवयववत्समुदायस्य मिलितेनार्थवत्त्वेन प्र
 तिपदिकत्वादेकाग्रद्विर्वचनन्यायेन समुदायाद्विभक्तिरितितन्निमित्तक एकशेष इति भावः यत्रत्रपक्षेमात्
 माताराममित्यत्रैकशेषः स्यादिति तन्न एकविभक्तावित्यस्यावत्यास्ये विशेष एतान्न नचैवमपितृतीयाद।

माहितमिति भाष्याद्यावो धकैरालक्षनीयं च राम राम औ इति स्थिते इत्यलौकिकमेतत्प्रक्रियावाक्यमूह्यते न तु लौ-
 किकमलौकिके च विभक्त्या कादेशादिकार्यं न प्रवर्तते प्रयुक्तानामेवा न्वाख्यानादिति प्रकाशोक्ते प्रयुक्तानेव
 स्यन्वाख्यातुमलौकिकमुपेक्ष्यते शास्त्रीयकार्यं तु पूर्वमलौकिके एव प्रवर्तत इति दूषणमन्तदप्यलौकिकशब्-
 दस्य कथं चिदेकशेषार्थबोधकासाधुशब्दार्थस्य तात्पर्यनालोचनेन उप्रत एव हस्तचेषादिस्थानीय इमलौकिक
 वाक्यविशेषां प्रकाश उक्तमिति दिक् अतोभिसः एवेव तु न कतः बहुलं छंदसीत्यत्राननोपि भवति न धैरितिका
 शिकोदाहरणस्यै संविनानुपपत्तेः पररूपनिवृत्तिस्त्वै संविनापि एकारोच्चारणसामर्थ्यात्सिद्धाग्रन्यथानेका
 ल्वात्सर्वान्सर्वादेशमिसमादेः परस्येत्याद्यादे समित्तं वा विदध्यात् निर्जरसैरित्यादावैकारप्रवणमैसः २
 फलमिति प्राचोक्तं यतु वृत्तिकदुक्तमतांतरानुसारिण इत्यवधेयमवहुवचनेन कल्पेत् अत्र कलिकं वच्चाण
 मितियति स्तत्र हरदतः अग्नीनामित्यादौ सावकाशं नामिदीर्घत्वं वा धिस्वेदमेव मकारांतेषु स्यादिति भाव
 इतियद्यपीदं तादिषु सावकाशं नुटमकारांतेषु परत्वा न्नित्यत्वाच्चैवेन वाध्येतेति नामीति प्राप्तिरेव दुर्लभा
 न्याप्युक्तो वद्विलुकि हलीत्यतो हलीत्यनुव्यतौ ऊलग्रहणमनर्थकमिति प्रश्नवत्प्राशयः अत एव वच्चा ३।
 स्यादिन प्रत्युदाहृतं तथा नुटं विनैवा प्राप्तेर्नुटि च सति नामीति प्राप्तिरिति वत्प्राशयानुसारेण हरदत्तग्रंथः

लुकि कते विभक्ति परत्वाभावादेकशेषोन स्यात् लुकालुप्ते प्रत्ययलक्षणात्वाभावात् किंच रामा वित्यादौ यरत्त्वान्ति
त्यत्वाच्च वरुषावेकादेशे कते विभक्ति परत्वाभावेनैकशेषोन स्यादुभयतश्चाश्रयणेनानादिव द्रावादिति तदपिनञ्जने
कबोधकादेकस्माद्भिन्नाशब्दादिभक्त्या तादृशि भेदमिति सिद्धेः एकस्मादनेकबोधे किमेकशेषेणेति चेत् एकेनै
वञ्जनेके बोधनीया इति नियमाभावादेकैकाभिप्रायेण घटोयमिति वदनेकबोधना यद्यटघटा वित्यापते स्त
निवृत्तिः न चैवमप्येकशकविषयादनेकस्माद्भिन्ना वणानिष्टमप्यापद्येतेति अनभिधानादबविकन्यायेनै
तद्विषयेणाद्यनुत्पत्तेः स्वीकारात् अनभिधाने वीकाननन्यमतेरेव वीजत्वात् एकादेशस्याचः यरस्मिन्निति स्थितिः
निवृत्तेन विभक्ति परत्वात्प्रातिपदिकानां किंचेत्यादिदोषस्याप्यसंबन्धेन एकशेषो हीतर निवृत्ति पूर्वकमवस्थानेन तत्र
वस्थानस्य सिद्धत्वादितरनिवृत्ते विधेयत्वादेकशेषविधेः पूर्वविधित्वान्न कश्चित्तु द्रोपद्रवः यतु यदपि व्याचरव्युरि
त्यादिव्यक्तिपक्षे यावद्व्यक्तितत्त्वव्यवयोगे प्राप्ते एकस्य प्रयोगो यथा स्यादिति सूत्रम् आकृतिपक्षे त्वेकेनैवा
कस्य विना भूतानेकव्यक्तिलाभादनर्थकमिति प्रकाशेकशेषमनूय व्यक्तिपक्षेपिनत्रास्त्राणहत्यादिसूत्रत्रास
एशब्देनैकेताप्यनेकस्य तन्त्रेण सुवचत्वादन्यथा प्रातिपक्षेपि वासेन सम्यक्क्षमयोरित्यादिनानार्थानि
रोधेनानिर्वाहान् इत्युक्तं तदप्येतत्समाधानाय प्रवृत्तेन शिष्टं भाष्यादितो वगंतव्यमिति नुतरप्रकाशग्रंथेन स

कु०
२६

२६

र्थेऽस्वग्रहणमिति भूतपूर्वत्वाश्रयणोमानाभावात्तुत्तरीत्यानुदुपादानमावश्यकमिति वाच्यम् एवं सति नु ३।
पादानस्य संनिपातपरिभाषाविषये दीर्घप्रवर्तकत्वासमर्थनात्तनोपधाया इत्यत्र नु ३ वृत्तयेनामीत्यस्यावश्य
कत्वाच्च न हितत्रामीत्यनुवत्तासिद्धिः चर्मणामित्यादौ प्रतिव्याप्तेरितितस्मात्संनिपातपरिभाषानित्यत्वा
श्रयणोसमाने उदाहरत सुपिचेत्यनेनेव दीर्घसिद्धौनामीत्युपन्यासो रामशब्दे प्रामादिक इति प्रकाशोक्तं सा
ध्येवनतिसचतस्मितिनिषेधवत्तादिह संनिपातपरिभाषानप्रवर्तते इति च वक्तुमुचितमिति दिक् अत्र
शास्त्रादेशरूपस्सकारो गत्यनेन चादेशावयवः शासिवसिधसीनांचेति स्त्रिधसिग्रहणाज्ज्ञापकात्
अन्यथा तत्रैह एकोरित्मनुवत्ताद्यसेर्जक्षतुरित्सादावादेशाद्यसेरेवोदाहरणात्तत्र चादेशावयवत्वेन
पूर्वसूत्रेणैव षवसिद्धेर्घसिग्रहणमनर्थकं स्यादित्याकरः अत्रेदंतत्त्वम् अत्रादेशाद्यसेरेवेति कुतः भव
दिपठितस्य प्रकृत्यंतरस्यापि संभवात्तदर्थं च घसिग्रहणं स्यादिति कथं ज्ञापकमिति यद्यपि तथापि
न्यतरस्यामित्यदोषस्त्वेकत्वविधानात्प्रकृत्यंतरस्य न सर्वत्र प्रयोग इति ज्ञापते अन्यथा धा
तुद्वयेन लिटि आदजघासेत्यादिरूपसिद्धौ लिट्यन्यतरस्यामित्यनर्थकं स्यादिति प्रकृत्यंतरस्य
त्वविषयेऽप्रयोगाददादेशस्यैव घसेर्ग्रहणमिति ननु घस्य प्रकृत्यंतरस्य क्वचिदप्रयोगो ज्ञाप्यते न

राम
२६

संगमनीयः तत्र यदि हलीत्यनुवर्तते नुटिचसतिसन्निपातपरिभाषयैव नैत्वमिति किं कृत्वा ग्रहणेनेति विभाव्यते
तदा कृत्वा ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमिति ध्येयम् नाभिरामाणामित्यादौ सुप्तिचेति दीर्घः सन्निपातपरिभाषयानभव
ति भवति चायमारंभसामर्थ्यादिति चेन्न कतीनामित्यत्र परत्वात् षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटिसन्निपातपरिभाषावि
षयेनामीति प्रवृत्तेरारंभसामर्थ्याभावात् नैकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयति इति लाघवमूलकम् प्रकृते
च नामीत्यतो लघोः प्रकारस्याभावात् नन्वीमीत्येववाच्ये नुडुपादानं कृत्वा श्रये नुटिसति दीर्घे यिथास्मानुटः
पूर्वमाभूदिति तच्च कतीनामित्यत्रैव दीर्घे सत्यनुपपन्नमिति रामाणामित्यादौ अनेन नुडुपादानसामर्थ्या
दीर्घा एष्टम्य इति सन्निपातपरिभाषायाः प्रकृतेऽप्रवृत्तिः न चामीति कृते नित्यत्वा दीर्घे सति रामाणामित्या
दौ कृत्वा श्रयो नुएन प्रवर्तते ननु एतां तिसृणां च तस्य एणमित्यत्र कृत्वा श्रयस्य नुटः सावकाशत्वेन भूतपूर्वा
श्रणा योगादिति कथं नुटिसत्येव दीर्घ इत्येतदर्थं नुडुपादानस्येति वाच्यम् ननु यद्यप्येवमिदं कृत्वा ग्रहणान्
भूतपूर्वत्वाश्रयत्वावश्यकत्वात् तिसृणामित्यत्रैरिति नुबत्पाचुत्तस्य एणमित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटः
सिद्धत्वात् इति चेन्न रामाणामित्यादौ नुडुपादानप्रयोजनस्यामीत्येव सिद्धत्वात् नुडुपादानवैयर्थ्येन सन्नि
पातपरिभाषा प्रवृत्तेरेवाभावात् न च प्रियचतस्र एणमित्यत्र षट्चतुर्भ्यश्चेति नुटो गौणत्वात् दम्भावात् नुडु

ति शारव्योक्तस्य सोष्मणः अनेन विवृतमूष्मणोऽस्वराणां चेति वचनोक्तं विवृतं संसृज्यते तावन्मात्रं च ऋकारे इति प्रस-
 क्तमिति तद्व्यावृत्तयेऽधोषस्येति भावः एतेन ठकारेति प्रसंगादिदं न्यूनमिति केषां चिदुक्तिः पराक्ताऽशामि सर्वना-
 म्भ्यः यत्वं वृणां तात्सर्वनाम्नो विहितस्याम इति तन्न तेषामित्यादावव्याप्तेः अतएव हल् इत्यावभ्य इति सूत्रे विहि-
 तमित्यर्थे यासेत्यादावव्याप्तिर्भवती दाहज्ञानचपरस्येत्यर्थे दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यत्रातिप्रसक्तिः द्वंद्वे चेति नि-
 षेधः समुदायस्य नत्ववयवानामित्यामः सर्वनामपूर्वशब्दात्परत्वादिति सर्वनाम्नो विहितस्यावृणां तात्परस्ये-
 ति व्याख्याना न्नातिप्रसक्तिर्न दाहप्रसक्तिरिति वाच्यम् तथा सत्त्वादित्यनुवृत्तस्य सर्वनामविशेषणत्वाभा-
 वेनावृणां तादिति व्याख्यानस्य युक्तत्वात् अंगविशेषणत्वे प्रयोजनाभावात् किंच द्वंद्वे चेति निषेधो नावयवा-
 नां मितिकृतः प्रयोजनाभावादिति चेन्न दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ तदंतविधिनांगाधिकारे तस्य च तदुत्त-
 रयदस्य चेति वा प्राप्ता सुडादिनिवृत्तेरेव प्रयोजनत्वात् न च परमसर्वत्रेत्यादौ त्रलादिसिद्ध्यर्थं सर्वनामसंज्ञायां
 तदंतविधेरवश्यकत्वात् उक्तोपदाहरणसमुदायस्य सर्वनामत्वात् सुडादिदुर्वारमिति द्वंद्वस्य संज्ञा निषेधाव-
 श्यकत्वेनावयवानां तन्निषेधो वाक्यभेदापत्तेरिति वाच्यम् त्रलादिविधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वना-
 म्नातद्विशेषणोत्तदंतविधिर्नैव त्रलादेः सिद्धेः सर्वनामसंभज्ञायां तदंतविधेर्नावश्यकत्वात् विशेषण

नुसर्वत्र प्रकृत्यन्तरोपदेशवैयर्थ्यात्तात्पर्याच्चकथंस्वविषये सर्वत्र तस्याप्रयोग इति चेन्नज्ञापकोपदेशाभ्यां क्वचित्
 कौप्रयोगाप्रौतत्र क्वप्रयोगः क्वनेत्यत्र नियामकांक्षायां लुडिवादि कं लुडगदौ प्रयोगे नियामकं कल्प्यते तथा च
 त्वविषये मानाभावात् तस्याप्रयोगात् नचैवमपि प्रकृत्यन्तरस्यानुदात्तोपदेशादवलादार्धधातुकं प्रयोगक
 ल्पनाज्जदितेत्पादोद्यत्विषयेपि प्रयोगात्तदर्थं धासि ग्रहणं कथं ज्ञापकमिति वाच्यमिति द्यमतरस्यामिति हिलि
 एमात्रे प्रकृत्यन्तरस्याप्रयोगेन ज्ञापयति वैयर्थ्यादिति लिटितदतिरिक्ते च क्वचित् नतु क्वचिदेवाप्रयोगस्तथा
 सतिलिटिप्रयोगसंभावनायां लिट्यन्तरस्यामिति सूत्रवैयर्थ्यात् उदादादुक्तज्ञापना संभवात् एवं चासंज्ञातवि
 रोधित्वा लिट् सामान्येऽप्रयोगस्य ज्ञापितत्वाज्जदिवेत्पादौ नतस्त्रयोगः अनुदात्तोपदेशादस्तु तस्यादौ तत्प्र
 योगेपि उपपन्नो लिटिवमयो नतस्त्रयोगं कल्पयति उक्तज्ञाप्यविरोधात् उक्तज्ञापकवलेनोपदेशोच क्वचित्
 कप्रयोगाप्रौनियमाकांक्षायां ननुदात्तोपदेशादवलादार्धधातुकं प्रयोगमनुमापयति तत्र लिट् सामा
 न्येऽप्रयोगस्य प्राक्कल्पनात् द्विरोधात् लिट् इतिरिक्ते वलादाविति कल्प्यते उक्तज्ञाप्या उपस्थिते च नियामकाकां
 क्षाभावादननुदात्तोपदेशादवलादौ कृतनियामकत्वाभावादिति अत्र सस्य सोष्मणोऽद्योषस्तद्दृशावयव इति प्रका
 शतत्र सोष्मण इत्यस्योष्मत्वाश्रयस्योष्मण इत्यर्थः ननु वर्गे विगेचि प्रथमावधौ युग्मो साष्मण इति प्रा

कु०
२८

२०

वश्यन्तुत्तेपात्तंभः तेषां व्याख्याने हि द्वंद्वदूषणपूर्वक मध्यमपदलोपिसमासवादिमतमनूयतदूषण
पराजनेत्यादिनाविधीयमानः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोनस्यादित्युक्ता तस्मान्समाहारद्वंद्वे वायमिति युक्तमेत
त्तच्च पूर्वपदिकतद्वंद्वदूषणभावेनात्यर्थम् न तु मध्यमपदलोपितत्वरुषाभावे तथा सत्येव तस्मादि
तिहेतुसंगतेः एवकारेण चेत्तरेतरयोगव्यवच्छेदः प्रत्यावपूर्वपदसुद्धावित्तेतरेतरयोगदूषणं द्विवचना
पादनरूपमपरिहृत्य समाहारदूषणमेकविंशतिरित्यादौ न पुंसकत्वा यतिरूपमेव परिहृते लोकाश्रयत्वा
द्वित्रेगस्पृतीति नोक्तदोषः किंच भाष्यादियथालोचनया समाहारद्वंद्वे वायनमध्यमपदलोपी समास इति
लक्ष्यते तथा हि चाप्येद्वंद्व इति सूत्रशेषे एकादीनां दशादिभिर्द्वंद्व इति चेद्विंशत्यादिषु वचनप्रसंगः सिद्धे तच्च
कांता संख्या संख्या समाप्ताधिकरणाधिकभेदधिकलोपश्चेति वार्तिके कृतोक्तेः स्वरोनसिध्यतीति
दूषणमुक्ताः स्तुतहि द्वंद्वदूषणपूर्वक मध्यमपदलोपिसमासमाशक्यस्वरासिद्धादयमिति वा तस्माद्व
द्वे वायमिति सावधारणमभिदधौ बहुव्रीहौ संख्येय इति सूत्रे संख्यायास्तत्पुरुषस्यैव संख्यानं निश्चि
शाद्यर्थमन्यत्राधिकलोपादिति वार्तिकव्याख्याने एकाधिका विंशतिरेकविंशतिरिति भाष्यंतु वा
र्तिककदभिमत मध्यमपदलोपे समासाभिप्रायेण एवं च यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्याद्वाव्यकारा

राम
२८

विशेष्यभावेकामचारेणोष्टिसिद्धौ समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति लक्ष्यवशाद्विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासता
त्यर्थकम् अतः एवौजः सहो भक्तमस्तमस इति सूत्रे उतरपदाक्षिप्तेन पूर्वपदेनौजः प्रभृतीनां विशेषणत्वात्
तवने शतत्पो वतमित्यत्र तमोतस्य पूर्वपदलोपितमसः पूर्वपदत्वाभावात् तृतीयायाः प्रत्ययः चेति हरदत्तेना
तं अतएव सवीदिसूत्रे उपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानमुपक्रम्य भाष्येऽथवांगाधिकारेपेदुच्यते इति प्रथ
इकेन सर्वनाम्नः स्नायित्वादे सर्वनामार्थगत संख्याकारकाद्यभिधायिनोडेः स्मा इत्यादिकमर्थमंगीकृत्य
परमसर्वस्मा इत्यादिसंग्रहोति सर्वायेत्यादौ प्रतिप्रसंगवारणे च कृतं तद्वित्तसर्वनामसंज्ञायां तदंतविधौ
सति न घटते उपसर्जनप्रतिषेधाभावेऽतिसर्वशब्दस्य सर्वाद्यंतत्वेन सर्वनामत्वान्ते अतदर्थगतसंख्या
भिधायकत्वादति सर्वायेत्यादौ प्रतिप्रसंगानुद्धारादिति यत्तु सर्वादयः पंचत्रिंशदिति प्रतीकमुपादाय पंच
चत्रिंशच्चेति द्वंद्वः पंचाधिकास्त्रिंशदिति तत्पुरुषावायतु प्रत्याहाराण कचत्वारिंशदिति प्राचो ग्रंथं व्याच
क्षाणैरुक्तं नायं मध्यमपदलोपी नत्पुरुषः तथा सति राजन्यवद्भवचनद्वंद्वे धकवृत्तिषु संख्येति विधीयमानः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण न स्यात् तस्मात्समाहारद्वंद्वे एवायम् एकविंशतिरित्यादौ तु न पुंसकत्वं नुभवतिलो
काश्रयत्वात् लिङ्गस्येति तच्चित्तं समासभेदेन स्वरभेदस्येष्टापतेरिति तत्र नायं मध्यमपदलोपी नत्पुरु

कु०
२८

कोचादिति एवं च भाष्यकृतस्य सर्वादिषु भशब्दस्य प्रत्याख्यानस्योक्तरीत्या सांमंजस्येत्यौ हि वादत्वेति किं रेव
 प्रोदिवादिति मंतव्यमनवद्ब्रूहि यत्तु व्याख्यातव्यं न दृष्टांतं विना यस्यादिकिग्रहवाक्ये प्राप्तिरसर्वनामसंज्ञा
 निषिध्यत इति तदपि न लौकिकवाक्येनापनिषेधः किं त्वलौकिके इत्याकरसिद्धांतस्य च युष्यदमुपि तस्य इत्या
 कारकत्वेन त्वं पितेत्याद्याकारकत्वायोगात् शतितलत्वं पितेत्यादेस्तस्मान्नार्थकविग्रहवाक्ये इत्यर्थकत्वेन
 दोषाभावात् अतएव यद्वाक्योपमर्दनेन ब्रूहिः क्रियते तस्मिन् ब्रूहि प्रकृतविति विग्रहवाक्यविशेषणं
 व्याख्यातभिरूपामंतं भवताप्यत्रैव सूत्रे लौकिकवाक्ये संज्ञानिषेधफलकथनावरे अलौकिकवाक्ये क
 अवर्तते स च समासे पि श्रूयते अति क्रांतो भव कृतमति भव कानिति वदितुं तस्मै तस्य त्वयमर्थः यथा
 तिक्रांत इत्यलौकिक प्रक्रियावाक्ये प्रवृत्तौ कजति भव कानिति समासे पि श्रूयते तथा प्रकृते लौकिकवा
 क्ये प्रवृत्तौ कश्चापि समासे पि श्रूयते ततस्तत्त्वार्थवत्त्वं विनानुपपत्तिरिति यच्च यदपि व्याचर्युः न न्वतिसर्वादौ स
 ज्ञानप्रवर्तते तत्कपित्कादौ प्रवर्तते इत्यत्र किं विनिगमकं तत्राह अंगं कार्यत्वेनेति अंगशब्दः समुदा
 यपरः तेनानि सर्व इत्यत्र संज्ञापेक्षिता सर्वनाम्नां गात्स्मादिविधानात् अवयवमात्रस्य सत्यपि सर्वनामत्वे
 दोषाभावात् समुदाये च समुदायार्थं प्रति सर्वादेरूपसर्जनत्वात् तदंतस्य संज्ञानभवतीत्युक्तम् इह त्ववय

राम
२८

भिन्नतः समाहारद्वेष्टावसाधुरितिसुधीभिर्भावं उभशब्दस्य सर्वदिषु पाठो नर्थकः प्रयोजनानावादिता
 करः केचित्त्वकजर्थ उभस्य पाठः नचकप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः उभयत्रेत्यादौ श्वायच्चसंगादुक्तमुभयोन्यत्रेतिप्रत्य
 त्रद्विवचनपरत्वावेष्टमाहुः अत्रेदमवधेयमुभयोन्यत्रेतिनविधिः किंतूभादुदात्तान्तिप्रत्रोभयूदाहृति
 विशयेनित्यमप्यस्वार्थइत्यर्थकोनित्यमिति योगोविभज्यतेतत्सिद्धाथनिवादः तथाचाकजवतोवप्यप्य
 दुर्वारिः नचोभौ साभ्यासस्येतिनिर्देशाहृतिविषयाहृतिविषयसाधारण्येनयत्रोभशब्दादुत्पन्नलुकात्
 परतंततोत्पन्नस्वार्थिकोयजित्नापनान्नाकजविषयेऽतिप्रसंगइतिवाच्यमप्यचोद्विवचनविषयइ
 वकविषयेषु भकावितिभाष्यप्रयोगेणसंकोचादुभकावितिभाष्यप्रयोगोक्तो नतु कस्येतिनसंकोच
 कइतिचेन्न उभकावितिप्रयोगोभाष्यकत्संमतइतितावन्निर्विवादम् तथोभकावितिप्रयोगस्यकवि
 षयत्वे उभयाब्दस्य सर्वादिषु गोरवाद्यदि तत्वेन तत्तस्य विषयत्वस्यैव कल्पनम् नचके सत्तन्माभावे
 द्विवचनटाविषयत्वादिति वार्तिके मसंगतमकविषये उभस्य द्विवचननियमाभावादिति वाच्यम् एतस्याप्यु
 भस्य सर्वनामत्वेकजवप्रयोजनमित्यत्र हेतुभूतस्मायाद्यभावहेतुत्वेनोक्तत्वादुक्तयोगविभागसिद्धेकदेशा
 नुवादत्वात् यद्वा उभशब्दार्थगतसंख्याबोधकद्विवचनविषयत्वादिति तदर्थइति कविषयेप्यप्यचः सं

कुं
३०

३०

त्समंजस एवेति तद्विरोधस्याप्यभावात् इति पदविग्रहपिसूत्रवार्तिककृतोरप्येतन्मतं तथापि न्यासकताविवृत-
 वान्यासकन्मतमित्युक्तमिति वारण्यायां वार्तिककृतस्यास्य एवात न्यासकतासमासेकतेतीत्यादिवदतोक्ता-
 र्थस्य दूरत्वेन तद्विवृतत्वाभावाच्चेति तदपि संदम्बवार्तिककृतोप्यस्यार्थस्याप्रतिषिद्धत्वेनानुत्तमतत्वात् गो-
 नदीयस्त्वाहेति शब्देन प्रागुदाहृतवाक्यावयवसर्वनामत्वनिषेधस्य सूत्रवार्तिककदनुमतेः स्पष्टत्वाच्च न्या-
 सग्रंथांतर्गतसमासस्य तत्प्रकृतिवाक्यार्थकत्वेन व्याख्यात्वमिव्याख्यातत्वेनोक्तार्थस्य तद्विवृतत्वसंभ-
 वाच्च यच्च न्यासकश्चब्दः सूत्रकारपर इत्यत्र कारमत इति पूर्वग्रंथविरोधोद्भावनं तदपि पूर्वग्रंथास्वरसप्रवृत्त-
 प्रकृतग्रंथेतद्दोषावहं एवं चैह प्राचः प्रक्रियाग्रंथेतद्दोषावहं एवं चैह प्राचः प्रक्रियाग्रंथस्तद्व्याख्यातग्रंथा-
 श्रुतापातरमणीया एवेत्यापातरमणीया इति श्रुतेन साध्ये वोक्तम इति युक्तमुत्तरापामः तृतीयासमासे पतु-
 तीयासमाप्येति प्रतीकमुपायेह पूर्वशब्दशेति विहितः समासो गच्छते प्रतिपदोक्तत्वात् न तु कर्त्तृकरणे-
 कतेति तेन त्वयका कृतमित्यत्र निषेधोनेत्युक्तं तदनवधानात् तथा हि तृतीयसमासेत्यादिविभाषादि-
 कसमासेत्यतः समासग्रहणे तु वर्तमाने पुनः समासग्रहणादुत्पद्यते तत्र च वाक्यं लौकिकमग्रलौकि-
 के निषेधवेयमिति तच्चेति प्रतिपदोक्ते समासग्रहे सत्येव संभवति अत्र न्यासककृतमित्यादिकर्त्तृकरणे

राम
३०

वसात्रससान्चिकीर्षितानसमुदायस्यजवयवश्चस्वार्थमात्रप्रधानइतिस्मात्प्रसंगइतिवैवम्यमस्तीत्याशयइ
 तितदपिनग्रंगाधिकारेतदंतविधेःसर्वसंमतत्वेनावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तेव्याहृत
 त्वात्प्रंगाधिकारपरिभाषयास्मैस्यादितिस्वग्रंथविरोधाच्चेतितदनवधानात्तथाहिव्याख्यातमिहि
 प्रकृतसूत्रेणवहुव्रीहौतदवयवेषुवासंज्ञाविधिष्यतेइतिव्याख्यायातिसर्वायेत्यादौसंज्ञानिवेधार्थमुपसर्ज
 नासदित्वनिशसावश्यकत्वेनप्रकृतसूत्रमनर्थकमित्याशंक्यसूत्रेणोत्पन्नार्थप्रत्योक्ततदर्थनिशक्त्यत
 स्मादेवव्याख्येयमित्यादिनावहुव्रीहिप्रकृतिभूतलौकिकवाक्येयनिबेधइतिव्याख्यायतत्रनन्वित्यादिनाऽ
 तिसर्वादिनत्पुरुषत्वकपितृकादिवहुव्रीहिसमासप्रकृतिवाक्यावयवानांसर्वादीनांसर्वनामत्वाप्रक
 र्तिवानांसर्वादिनोप्रवृत्तोःकिंविनिगमकंयेनाद्येनिबेधउत्तरत्रनिबेधइतिपुन्येतेत्याशंक्यानंगका
 र्यत्वेनेत्यवतार्यतत्पुरुषवाक्यगतसर्वादिमभिप्रत्यावयवमात्रेसत्यपिसर्वनामत्वेदोषोनास्तीत्युक्तम
 तत्रांगाधिकारेतदंतविधिसद्भावेपिवाचाभावावस्यष्टेस्वेतात्प्रंगास्यसमासस्यसर्वनामातत्वाभावा
 त्प्रंगाधिकारपरिभाषयेतितद्वंथश्चवहुव्रीह्यंतःयातिनामपिसर्वादीनांसर्वनामसंज्ञानिवृत्तयेसू
 त्रमिदमिति वदतां प्राचां मतं दूषयितुमति सर्वायेत्यादावतिप्रसंगदानायप्रवृत्तागस्यसर्वनामातत्वा

लाभे सर्वाधिकरणनिषेधस्यैवलाभादनन्तगत्याविद्यमानानीत्यध्यास्वीकारात् भूतले देवदत्तो न पचती
 त्यत्र भूतलस्येवाहापिदं हस्याध्याहारं विनैवान्वयाच्चपदलोत्रश्रींश्चंदसीत्यतश्चंदसीत्यनुवर्तते ॥
 योभीतिसूत्रस्येमासच्छंदसीतिवार्तिके छंदोग्रहणात्कचिद्वाषायामपियदादयो भवन्तीतिज्ञाप्यते इमा
 हरितिकेपटः काशिकायांठकेचिच्छंदोग्रहणमनुवर्तयन्तीत्युक्तान्येतुनानुवर्तयन्तीतिमतांतरं पद्मानु
 दितितस्येतिभाषाप्रयोगोपपद्यमुक्तंयुक्तंचैतत्तच्छंदसीत्यस्येवतद्धिते इत्यत्राननुवर्तते हंरदतसंम
 तत्वात्सं डकस्तुत्याश्रवणेस्वरितत्वकल्पेचगौरवात्मानाभावात्मासच्छंदसीतिछंदोग्रहणासामंज
 स्याच्चयतुनिर्जरस इत्यत्ररामयोरित्यादौचसुडनुपुंसकेत्यादिर्भसंज्ञांतमनुपन्यस्यदतः दतेत्यत्रोपस
 संतदनवधानात्तथाहिस्वादिश्चित्तिपदत्वस्यप्रागुक्तत्वेनतन्निमित्तरूपत्वयलोपाद्यप्रसक्तौतन्निवत
 येभवमनुपन्यसनीयमितिनिर्जरस इत्यत्ररामशेरित्यादौचनोक्तोपत्त्यास इतिपदितदादतः दतेत्यत्रापि
 उक्तरीत्याजसोप्रसक्तौतदुपन्यासोवर्षः यदिचकार्यतिरार्थेनश्चादिश्चित्तिपदत्वेनप्रसक्तस्यजसोनिव
 तयेभूत्वस्यततः पूर्वमनवत्यर्थमुपजीवस्यपद्मानित्याद्यर्थमवश्यं वक्तव्यस्यचस्वादिश्चित्तिपदत्वस्यत
 तः पूर्वंचतदुपजीवस्यसर्वनामस्थानसंज्ञासूत्रस्यदतः दतेत्यत्रोपन्यसंततदानिर्जरस इत्यावपितुलं

तृतीयादिसमासप्रकृतिभूतालौकिकप्रक्रियाकोऽकजभावार्यसंज्ञानिषेधसंभवात्पावत्प्रतिपदोक्तसमास
 ग्रहणनसिद्धतावदलौकिकवाक्यस्येतादृश्याङ्गुलं स्यादितित्वपकाकृतमितिलौकिकवाक्योदाहरमनुप
 पन्नमितिनचतृतीयासमासइतिसर्वनामत्वविघातादकृतव्यूहपरिभाषयालौकिकवाक्यस्यानामकत्वा
 निवृत्तिसिद्धेः किमर्थसमासग्रहणेनेतिलौकिकवाक्यनिवृत्त्यर्थमेवतस्यादितिवाच्यम् तृतीयासमासे
 इतिसमासस्यैवत्वन्मतेसर्वनामत्वनिवृत्तेरवयवस्यसर्वनामत्वादकृतव्यूहपरिभाषायाग्रप्रवृत्तेः ईदृशविष
 येऽतिभवकानित्यत्रैवाकृतव्यूहपरिभाषानभुषणमात्रेण्यत्नमग्रवृद्धेचप्रविष्टानां सर्वादीनां सर्वनाम
 संज्ञानिषिध्यतेनेनमासपूर्वाणां पूर्वापराधराणामित्यादावामेननुद्समुदायस्यसंज्ञानिषेधेहिअवयवस्य
 सर्वनामत्वात्तदंतविधिनांगाधिकारेतस्यचतुर्तरपदस्येतिवासर्वनामोत्तरपदत्वात्सुदृष्टात् नचैवम
 पिसर्वनामसंज्ञायात्तदंतविधिसद्भावात्सर्वीघंतत्वात्सुदुर्वारः सर्वनामसंज्ञायात्तदंतविध्यभावस्य
 प्रागेवप्रपञ्चितत्वात् नचद्वंद्वेयानिसर्वादीनिनसंबंधःकारकाणांक्रिययैवान्वयात्नचविद्यमानानी
 त्सर्वनामोत्तरवात्निषेध्यायाभवतिक्रियायाः प्रधान्येनतदन्वयस्यैवन्पाप्यत्वाच्चेतितच्चित्तं सर्वादी
 निसर्वनामानिनेतिचद्वंद्वेचस्त्रेनुवर्ततेतथाचद्वंद्वेसर्वादीनिसर्वनामानिनभवंतीतिवचनव्यक्ति

कु.
३२

३२

यदंघ्रिप्ररणोस्त्रियां स्वाते हन्मानं संमुन इति संगच्छते इति तदयुक्तं एतेषां पदादीनां यादाघादेशत्वे यादादिभ्यः
यथकपदादिवचनस्य कोशे संगतान्तरनहि स्यान्त्यादेशयोः कोशे यथगुयादाने प्रयोजनमस्ति स्यामुपादा।
नेनैव तदर्थमभिधानसामर्थ्यादोदेशस्या उपादानेपि तत्समावात्तज्जत एव दत्तनासिकादिनाम सुदत्तनसा
दीनाममरेणानभिधानमिति न च यदाघादेशानां घादसत्त्वेन ज्ञापकेन केषां चिद्भाषाविषयत्वं न सर्वेषां
मिति दत्तादीनां कोशे नुपन्यासेन विरुद्धः इति वाच्यम् यदादीनां घादसत्त्वस्य प्रागेव प्रत्याख्यानात् उक्तज्ञा
पकेन मासशब्दस्य भाषाविषयत्वावश्यकत्वेन नुपन्यासाविरोधस्यापरिहार्यत्वाच्च किंच पदंघ्रिरित्यादौ पदा
दयः यादाघादेशपदाद्यनुकरणानीति न प्रकृते यादाघादेशत्वे यदादीनामिति न प्रकृतसंगतिः आदे
नास्त्रियाम् पुसीति नुनोक्तं न पुंसके मुनेत्यसिद्धापत्तेः सुत्वस्यासिद्धा इकोचीति नुमो प्रवृत्तेः नादेशे।
तुमुत्वेनासिद्धं न मुने इति निषेधात् यत्तु न च न मुने इति निषेधो नुम्येवास्तुनेत्यकारस्योच्चारणार्थत्वा
दिति वाच्यम् अत्र मुष्मैकुलायेत्याद्यसिद्धापत्तेरिति तत्र पुंसमुनेत्यसिद्धापत्तेरिति तत्र पुंसमुनेत्यसि
द्धापत्त्याशंकाया निर्वलत्वं उत्तरे एतदनुक्ते नूनत्वे चेत्यवधेयमन चनेत्युक्तानादेशोपि संग्राह्यः तत्र वि
शिष्टविधानेन नकारविधानाभावात् किंच स्मायादा मुत्वस्यासिद्धत्वेन पूर्वस्मायादिसिद्धौ सत्यपि मुत्वे

राम
३२

अलोपोऽन्तःप्रचः अन्तस्यभस्यां गणाकारलोपः स्यादिति नया सत्यनस्तद्वेत्त्यादावतिव्याप्तिरिति केचि
 तन्न प्राचां ग्रंथे हि भस्मकारविशेषांतदर्थश्चकार्पकालं संज्ञापदिभाषमिति यन्नाद्यसर्वनामस्य
 नेपरस्येति तत्परत्वेन नानावधानमिति न्यायेन नकारमात्रव्यवहितस्याकारस्य गृह्यते तेनोक्तदोषानव
 काशान् अत्र च व्याख्यानेऽन इत्यस्यांगेन सामानाधिकरण्यान्वयो नुकूलः अंगवयवस्येति व्याख्यानेन
 वैयधिकरणान्वयायतिरिति पूष्म इत्यत्रालोपस्यस्यानिवृत्तौ न दभावेन न घात्परत्वे प्रयुक्तोऽङ्गः किं त्रायेऽ
 ऋवाये इति द्वितीयेष्ट्वेन तथा च षग्रहणमुत्तरार्थमिति कदे स्थितमितीह रवाभ्यामित्यस्योपन्यासो
 रभसादिति प्रकाशोक्तावुत्तरार्थतया पीह षग्रहणं स्थितम् ततश्च पूष्म इत्यादौ रवाभ्यामित्यस्य प्रवृत्तिः
 केन वार्यतामिति केचित्तन्न षग्रहणमुत्तरार्थमिति वृत्तिग्रंथमप्रवायेपि एव वक्ष्यति तदस्मादपि यथा
 स्यादिति मिश्रे व्याख्याये हार्थमपि कस्मान्न भवत्यतः प्राह एष्ट्वेनैव सिद्धमेतदिमुत्तरग्रंथो वता रित्तसे
 नप्रयोजनाभावाद्वाभ्यामित्यत्र प्यो न संबध्यते किं त्वद्वकुं छादिन्यादावेवेति प्रतीतेः तस्मादिह रवाभ्यामि
 त्युपन्यासोरभसादिति युक्तमुक्तं यत्तत्तार्थतया याह षग्रहणम् स्थितमिति युक्तिस्मान्न प्रकृतोपयोगिनीत
 स्पेहस्थितित्वेपिन नकारेण संबंधः प्रयोजनाभावादिति यत्तु यदन्न इति सूत्रे प्रभृतिग्रहणं प्रकाशार्थतेन

कु०
३३

३३

वर्णज्ञापयति तेनोशनसः संवृद्धौ बानडुवाच्य इति न वक्तव्यमिति प्रांचः तत्रानडुसावित्ततः सोऽरे तत्र किं ला
घवमडित्वसामर्थ्येन टिलोपविधिकल्पनायां यत्पुनर्गौरवात् प्रस्येव सूत्रस्यैकदुशनसि सत्राप्यनुवर्त
नीयत्वेनोशने तत्र सर्वनामस्थाने चेति दीर्घे प्रसंगश्चेति तच्चिं समगोणत्वेऽप्यनडुणित्वे भवतः येन विधि
रित्यादिसूत्रेषु परमसखा परमसखायावित्यादेर्भाष्ये उदाहरणान्तरं प्रयं बहुव्रीहिः तत्सुरुषे तु ट्चाभाव्य
मिति कैयटेन व्याख्यानात् नेति हरदत्तः अतएव शेषो घीति सूत्रे शोभनः सखास्पसु सखिवरिति स उदा
जहारन्यासकारोपेवंतयोरर्थभावः समासात् विधेरनित्यत्वेन भाष्यं तत्पुरुषपरमिति हल्लङ्घ्यात् ननु सं
योगांस्तलोपेन सिद्धौ किमाद्यहल्लङ्घनेति चेन्न संयोगांस्तलोपस्यासिद्धत्वेन सखेत्यादौ न लोपनापत्तेः अ
भिज्ञेति त्वाद्यसिद्धेऽप्रहरदत्तस्तु नडि संवृद्धोरिति ज्ञापकान्नकारविभक्त्योरानंतैयसिति संयोगांत
लोपो नासिद्ध इति सखेत्याद्यादौ न लोपसिद्धिः नकारेत्याद्युक्त्या यच्च नित्यत्र नलोपोनेति अत्र प्रकाश
कृतः नैतज्ज्ञापकं हेतुर्मलितिनपुंसकार्यत्वादिति तत्र केचित् नपुंसके लुकात्तु प्रत्ययलक्षणाभावेन
संवृद्धौ बानपुंसकानां नलोपो वाच्य इत्यस्यावश्यकं तद्यच्च संवृद्धिग्रहणस्य नपुंसकविषयत्वासंभवेनोक्तज्ञा
पकस्य सुस्थत्वात् इति तन्न ननु मते तस्य स्थानित्यत्राप्रत्ययलक्षणा संभवेन तेन च संवृद्धौ चेत्तस्याना।

राम
३३

जादियरत्वाभावान्नुमप्रसक्तौकथमसुस्माइत्याद्यसिद्धिरितिञ्चयेःअदितितपरत्वंवुद्धावित्यादौटाप्रभाभू
 तज्ज्ञोतस्तिस्वरितार्थनविभक्तावित्येतिनिषेधस्तुनानित्यत्वादितितत्रैवोक्तमितिप्रकाशःतत्रइतीतिहेतौ।
 तत्रैवनविभक्तावित्यत्रैवोक्तंउरौतश्चतकारउच्चारणार्थःइत्युक्तमित्यर्थःतत्रचकारअतस्तकारसमुच्च
 यार्थःउपाठेपिसचार्थःनचानित्यत्वा निषेधस्याप्रवत्यासंभावितत्वमितिप्रसक्तंस्वरितत्वंतदोदशनि
 न्नास्तीतिप्रयोजनाभावादौत्सर्गिकनिषेधाच्चतकारस्पनेत्संज्ञासन्निपातपरिभाषयाठावभावसि
 धिश्चेत्तुच्चारणार्थत्वमेवेतिभावःएवंचयथाश्रुतार्थमभिप्रेत्यपूर्वापरविरोधाद्युद्भावनेकेषांचित्प्र
 त्युक्तंयत्तुयुक्तंचोच्चारणार्थत्वंनस्वरितार्थत्वंस्तीतिविहिंसमिधानेअग्न्यावित्यादौस्वरितत्वाददर्शन
 दितितच्चिंत्यम् ज्ञोतःस्वरितत्वेप्यग्निशब्देकारस्योदात्तेदादेशेनस्वरितत्वेनसहेकाशेउदात्तेने
 त्युदात्तेकादेशविधानेनस्वरितत्वाददर्शनसंभवेनोतःस्वरितत्वाभावेप्रकृतोदाहरणेनतददर्शनस्या
 प्रयोजकत्वात्तत्कावरमित्युदात्तार्थमेकादेशउदात्तेनोदात्तेइत्यत्रानुदात्तस्येत्पननुवर्तेसैरेवान्यत्रप्रति
 पादनादितियथाश्रुतस्वरितार्थत्वमपिनास्तीतिदूष्यतीत्येकेतन्मदमज्ञोतःस्वरितत्वेनावमित्यादिव
 ष्यनिघातउदात्तेकादेशसंभवात्इतिअनङ् सौसोर्गविधानेनसिद्धेनङ् विधानंक्वचिदनङ्अ

स्याच्चित्तत्वाच्चग्रन्थीभावस्यभाष्यग्रन्थपत्रप्रसारयानाच्चयतुवहुवचनांतंकोरवादिशब्दम... देतेष्वनुप
 स्पेदंतेषुतादृशस्योडुलोमिशब्दस्योपन्यसनंयच्चादेतेषुडुलोमा इतिनित्यवहुवचनांतमनुपन्यस्पेदंतोयन्यसनंत
 दनवधानातज्जाचाप्येस्तुतद्वितनिरूपणप्रस्तावेगाग्यादीनामुक्तवैलक्षण्यस्फुटवादिहतेनोपन्यस्ताः।
 एरनेकाचःअग्रेत्रैतिकारकेत्यादिप्रक्रियाग्रंथेक्विवंतसेतिस्वरूपकथनंइष्टिग्रन्थमत्रयथाश्रुतान।
 नियमःनित्यतुरित्यादौयणभावायतेःकिंनुविशेषविषयःविशेषश्चपदपूर्वपिधसेतिवा। इतिकोकेर्गस्य
 तेविशेषांतरस्यानुपस्थितेतथाचोपधापूर्वस्मिन्पदेगतिकारकत्वनिपमोनेमोच्यतेएवंचपदपूर्वपिधस्यां
 गस्पचेद्वितीकारकपूर्वपिधस्येवेतिपर्यवर्षितम्तेनपरमधियावित्यादौनपणपरमदीधौपरमप्रधौनि
 त्यतुरित्यादौचपरमभवतियतुगतिकारकेतरपूर्वपदस्यपणनेष्यतेइतितत्रदेवदत्तपरमधियावित्यादौ
 पणस्यात्रपरमदीध्यावित्यादौचनस्यादितिदोषःउर्ध्विःवृश्चिकभियेत्यादौऽःस्थिताधीर्यस्येत्यर्थेद्विरो
 धीशब्दार्थक्रियाभावेनतंत्रप्रत्यगतिज्ञातवृश्चिकसंवधिनीभीरिसुतरपदलोपिसमासेवृश्चिकस्याका
 रकत्वाच्चनदोषइतिकेचित्तच्चिंत्यं प्रकष्टाधीरित्यादाविवेहापिधीशब्दार्थेद्विरोधाच्चरयमातवेतिकेचित्तइ
 तित्वानपायात्ग्रन्थयातत्रप्रधं प्रध्य इतिस्वग्रंथविशेषाङ्ग्यांतरविरोधाच्चरयमातवेतिकेचित्तइ

वश्यकतया संबुद्धिग्रहणस्य न पुंसकविषयसंभवात्तदप्यभिनेत्रे तु त्वमपि संयोगात्तलोपोरोरुत्वे इति सिद्धकांडेया
 पाठात्सिद्धमिति तदपि चिंत्यम् उक्ते सिद्धत्वेपि पूर्वरूपत्वेन दभावान्नद सिद्धे स्तादवस्थान् संयोगात्तलोपादेः संयोगादितो
 पेयो रिति दीर्घा सिद्धे सुधी रित्याद्यसिद्धे श्रेति इह इयं तादावंतादित्यादि प्रक्रियाग्रंथयोजनेन तत्र दीपादवधेयमएवम
 न्त्राप्सू मिति संक्षेपः प्रवय्यास्मद्युष्मत्सु संज्ञास्त्रिषु सरूपा इत्याचार्यवर्याः केचित्तवयमिह नयांठेति ॥
 प्रवय्यानां निर्लिङ्गत्वादवयवीभावस्य ल्कीवत्त्वेपि निर्लिङ्गात्तराभावाच्चेति तत्र हेतुमाहुः तच्चिंत्यम् त्रिषु सरूपा
 इत्यस्य लिङ्गविशेषप्रयुक्तकार्यविशेषरहिता इत्यर्थस्वीकारात्तथा श्रुते तु युष्मदस्मदो लिङ्गस्य भाष्यकैय
 टयोराकडारसूत्रे तद्धितश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रे कैयटे च षड्संज्ञकानां लिङ्गायोगस्यातएवनेभ्यः स्त्रीप्रत्य
 यनिषेधप्रत्याख्यानस्याकस्मत्सूत्रे कैयटे स्त्रिया मिति सूत्रस्य भाष्ये चोक्तत्वेनासंगतेः नच युष्मदस्मदभ्यां
 टावापहिलोपपक्षस्याप्यंगीकारेण षड्भाः स्त्रीप्रत्ययनिषेधेन चास्मदादीनां लिङ्गयोगपक्षस्याप्यनुमि
 त्तत्वेन तत्पक्षाभिप्रायेण यथा श्रुतेषु पयते रिति वाच्यम् तथा सत्यलिङ्गासंख्यमवययमिति तद्धितश्रे
 तिसूत्रे भाष्यकतावययादापसुप इत्यत्रावययस्य लिङ्गत्वेनाप्यग्रहणप्रत्याख्यानस्य वार्तिककृतोक्तत्वे
 ष्यवययादासुप इत्यनेन सरशं त्रिषु लिङ्गे चिंत्यनेन चावययस्यपि लिङ्गयोरापक्षस्यानुमानेनावययसाग

कुं
३५

प्रातिपदिकत्वं भवति न च लिंगविशिष्ट परिभाषयेति स्वादिष्टत्वे तीति वाच्यम् रमाशब्दस्य प्रातिपदिकत्वाभावे
न प्रादिपदिकत्वादित्यस्यानन्वितत्वात् एकादेशस्य पूर्वात्वेन ग्रहणान्न प्रातिपदिकत्वोक्तौ लिविशिष्टपरिभा
षायन्यासे वेयप्यन्यत्र भयो हेतुत्वेनोपन्यासे इति यदा तदा समुच्चयार्थकचकाराद्यनुक्तेर्नूनतानन्वाप्नोति य
दिकत्वादित्रेगविशिष्टपरिभाषया स्वादय इत्यन्वयः लाघवाद् प्रत्यय इति पर्युदासस्य प्राक्प्रयं स्वीकारात्
देकादेशस्य पूर्वत्वेन ग्रहात् प्रातिपदिकत्वात् निषेधेऽपि प्राक्प्रवृत्त प्रातिपदिकत्वस्यान्तवत्त्वेन सत्त्वाद् प्रा
तिपदिकत्वस्य हेतोः स्वरूपासिद्धेः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्य स्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्य ग्रहणमिति नित्यं
गविशिष्टपरिभाषार्थः तथैव प्रातिपदिकग्रहणेऽप्रावन्तस्यापि ग्रहणदुक्तपरिभाषास्वीकारेऽपि प्राव
तत्त्वादित्युक्तेरेव युक्तत्वादिति सर्वनाम्नः स्याद् अत्र यादिस्यनुवर्त्यसप्तम्यादियदि एवमस्मिन्परतायाद्
संनियोगेन वा सर्वनाम्नोऽसिद्धिः धातेन सिद्धौ स्याद् इह स्वविधानं चित्यप्रयोजनमिति प्रकाशः तत्रासिद्धि
धातेऽभ्युपेक्ष्यादिन सिद्धेदितिकेचित्तत्तन्नाप्रावेकादेशस्य परादित्वेन प्रत्ययत्वात्तदोदेशस्य ह्रस्वस्य
त्वेन ततः परस्य सोलोपो दीर्घग्रहणेन वारितः न च सर्वनामत्वाय पूर्वात्तत्त्वाप्यावश्यकत्वेऽभ्युपेत
आश्रयणादन्तादिवत्त्वाभाव इति वाच्यम् लिंगविशिष्टपरिभाषया तवत्त्वाभावेऽपि सर्वनामकार्यसंभ

राम
३५

तिमूलमुयादामरयसादितिविकृतिनिर्दिशोपएविवषयएवोत्वंयस्योयौडुएविषयेमाभूदितिसस्वेणाद्य
 त्तित्येवमर्थयथासादितिदीर्घयोर्ग्रहणेनप्रमाणमितिनेषामाशयात्तनोत्ताभावसरम्ःसुरत्यइत्यादिभव
 तिउभयमप्येतद्वाप्येस्थितमितिप्रकाशःतत्रयद्यपिदीर्घग्रहणेप्रमाणाभावोनविकल्पवादिनामाहमः
 तथासतिदीर्घेउत्तस्माभावेनविकल्पासिद्धेस्तथापिविकृतनिर्देशेनदीर्घयोरपिग्रहणमितिप्रागुक्त
 व्याख्यानसहितदीर्घग्रहणप्रमाणाभावव्याख्याभेदकतोविकल्पशतितदाशयइतिभावःउभयमपी
 तस्ययएविवषयएवोत्वंदीर्घयोर्ग्रहणवेत्यर्थःएतच्चकेचिद्वैत्यस्वरसाविष्करणंएवंचैतद्वाप्येकैयट
 पष्पलिम्बनमूलकमितिकेषांचिदुक्तिराशयानवबोधनिवंधनेनिधेयमएवंशुक्लुःयक्लुरिति
 प्रकाशस्तत्रेत्यमुपपत्तिःयद्यपिसंयोगपूर्वकत्वाद्यएभावेउत्ताभावायतिस्तथापिउत्तमाविष्पादाव
 संयोगपूर्वस्येतिप्रतिषेधःप्रसज्येतेतिधात्ववयवसंयोगपूर्वस्येतिचभाष्यादसंयोगपूर्वस्येतिप्रति
 षेधइतिज्ञापतेतथात्तपूर्वस्माद्धिधौस्यानिवद्भावेनकचिच्चेतिहितेकारस्याभावेसंयोगपूर्वस्येव
 एस्पतिषेधाभावेयणोदुर्वरित्वेनोत्तस्यापिप्रवृत्तौवाधकाभावादितिदिक्॥॥इत्यजंताःपुड्विगाः
 यत्तावंतेलिंगविशिष्टयतिभाषयाप्रातिपदिकत्वादितितद्रभसमनहिलिंगविशिष्टयतिभाषया

प्रक्रियावाक्यान्तर्गतसर्वादि विषयत्वादस्त्वसमासविषयत्वादिति केचित्तन्न तस्य लौकिक वाक्यविषयत्वे
 पिसमासरत्विफलवत्त्वात्पतुग्रतिरवढायेत्यत्र लाक्षणिकत्वात् न पाद एवमति सवयित्यत्र न स्यादिति वदन्ति
 तत्र न ह्यतिदेशविषये लक्षणप्रतिपदोक्त परिभाषा प्रवर्तते इति देशवैयर्थ्यपितेः स्यात्सु प्रसंग एव न १
 स्ति संशोपसर्जनयोः पाठात्पर्युदासादिति केचित्तद्भावेन ववोधनात्तेषां ह्ययं भावः पाठाय इत्यादां चंगा
 धिकारादावन्तांगारं सरस्येत्पादिरर्थस्तत्र च प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इति तदा ग्रहणस्य स्त्रीप्रत्यये
 निषेधेन प्राप्नोषि पाद लाक्षणिकत्वाद्गो एतान्न गुणभूतस्त्रीप्रत्ययेन दादिनियमांगीकारात्त गोण
 लाक्षणिकयोर्हिलोके यथायत्वं सिद्धमृत्तत्वायेनापो विवक्षितं उत्तरत्र च सर्वशब्दस्येति विशेष इति डि
 ति ह्रस्वश्चेति यत्तत्र नित्यस्त्रीत्वमीदृशो विशेषणं ह्रस्वयोस्तु स्त्रियामित्येव न ह्रस्वो नित्यस्त्रीत्वपर्यन्तमि
 तिकेचित्तन्न प्रतिश्रिये ब्राह्मणे इति भाष्यादाहुराणां द्विगातरानभिधायकत्वरूपस्य नित्यस्त्रीत्वस्य
 द्विशेषणत्वायोगात्तत्र एव डि ति ह्रस्वश्चेत्यत्रैवं विधो नियमो नाश्रीयत इति सामन्यत एव के यटेना
 भिहितं यदांतरसमभिहाराभावेपि स्त्रीत्वबोधकत्वरूपस्य तद्भस्वयोरपि सभवात्तत्र एव नित्यस्त्रीत्वप्रा
 पकस्या रम्यत्वेन ह्रस्वोपि विशेषितः काशिकायाम्हरदत्तेनाप्याख्यातपदकृत्य व्याख्यावसरेऽप्यारव्याप

वात एकस्मिन्कार्ये उभयतः प्राश्रयणाभावात् न च नैव मध्यसेरितिसांत प्रतिषेधात् उभयमवेन स्यात्तामिति वा ।
 च मध्यसेरित्यस्य मध्यसेर्यस्येति कृत्तत्पदाद्यत्वेत्यर्थः प्राश्रयणात् न च आदौ त्रादस्य तदस्य त्रेत्याद्यभावात् यत्रोका
 रसकारेण सङ्गितस्य प्रतिषेधो वाच्यस्तत्रादस्य तीत्यत्रादस्योपपत्त्यादिह च पदाधिकारादुत्पाद्यप्राप्तौ सङ्ग
 एमनर्थकमित्यपदत्वात्पदसङ्गत्वादिनाप्यतिशेनामुमित्यादिसिध्यतीकारः किं न तत्रैवं सति विरु
 ध्येतेति वाच्यम् लाघवोपपत्त्यस्य मध्यसेर्यस्येति व्याख्यानस्यादौ त्रेत्याद्यतिप्रसंगवारकस्याप्यकारण
 इत्वात् नमुने इत्यस्योक्तार्थज्ञापकत्वादिति नाकस्मिन्नुद्गोपद्रवः यत्तु वस्तुतस्तस्मात्सर्वतान्नः सुट
 पादो ह्यस्त्विति सूत्रयितुं युक्तं न चैवं पाठ एव ह्यस्त्वपत्तिः दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ह्यस्त्वोच्चारणोपकारसो
 मर्थ्यादेवातो गुणस्ववारयितुं शक्यत्वादिति तन्न एवं हि सति त्रेस्त्रय इत्यादावनुवृत्तस्यामीत्यस्य पाठ इ
 त्यत्राभिसंबंधे सर्वस्यापि त्वादौ डे राभ्येव पाठ इति स्यात् ननु सर्वस्यापि त्वादौ व्याख्यानमात्रशरणायां न
 उक्तं त्रेत्याश्रयणो न सूत्रविपर्ययो न च मत्कारं वहतीति किंच कथं दीर्घोच्चारणसामर्थ्यमनहि पा
 दौ ह्यस्त्वाभावेऽपि दीर्घोच्चारणमर्थवद्भवति ह्यस्त्वोच्चारणोपकारादिना भवदुक्तस्यैवानर्थक्यस्यापरिहारादि
 विविधाभाषादिकसमासेन बहुव्रीहविति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयमिति प्रकाशस्तदापाततः तस्यालौकिक

कुं
३७

३

ध्वनितत्वात् अचिरञ्जतः मध्येपवाद न्यायेनोत्तरीयैर्वाधतां गुणं नूतरेकं यथा धेते माशंक्या यवादश
 वस्य वाधकत्वात् पल्लवकत्वात् परशब्दे एवाचिन्ता तमपि वाधत इति प्रकाशकतस्तन्निर्गुलं लिख्ये
 तन्मेतन्नञ्जित्वादेशजस्य संख्यानगुणपरत्वादिति मूलसत्त्वादेवं सति वाध्यविशेषचित्तांगीकारेन
 क्लेशावश्यकत्वाच्च जस्य गृहणं हि सर्वनामस्थानोपलक्षणं प्रियतिस्त्राविति भाव्ये उदाहरणान्तरं
 इति कैयट इत्यास्तां तावत् ॥ ॥ इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः ॥ ॥ अतो म पञ्चमिमेव धंदोलाधवात् तत्र
 सोमेकिते ज्ञानमिति सिध्यति द्वितीयैकवचनेत्वादेः परस्येत्कारस्य मकारेकतेत्यस्य मस्य संयोगात्
 लोपेकते सिद्धमिह मिति न न तथा सति सुपिचेति दीर्घयितेः न च सन्निपातपरिभाषाविरोधान्न
 दीर्घत्वमिति वाच्यम् अत इति तकार उच्चारणार्थ इति भवतैवोक्तत्वेन निमित्तस्वाकारसंनिपातस्य
 दीर्घस्य विद्यात्वात् प्रकाशकतस्तु सुपिचेति दीर्घस्तु प्राप्नोति संनिपातपरिभाषाया अजित्यत्वादित्या
 हुः केचित् दीर्घविधौ सानप्रवर्तते इत्यनूधरूपाधिभ्यः श्रमश्चान्न लोप इति सूत्रयोः सुपिचेति
 दीर्घत्वे संनिपातपरिभाषा प्रवृत्तेर्भाष्यकता ध्वनितत्वात् कैयटेनोपपादितत्वाच्चा युक्तमिति तेषाम
 यंभावः कष्टयेत्यादिज्ञापकेन कलितं वाक्यम् नममात्रविषयमपि तु सुपिचेत्येताद्विषयमात्रपरम

राम
३७

दसामर्ष्यसिद्धांतमनपेक्षयास्त्रियमाचक्षते इत्याश्रीयते इष्टशनिप्रभृतीनां भयलिंगानां शावार्थ एव स्त्रीत्व
 मिति डि. ति. रु. स्व. श्रुति संज्ञा भवत्येव तुक्तम् न च व्यावर्त्यभावाद्भ्रुवांशेन नित्यत्वसंबंधः प्रतिकौशाद्यादीनां
 व्यावर्त्यानां संभवात् वत्सुकग्रामणीखलद्योरेवानित्यस्त्रीत्व इदं दंशेन नित्यत्वव्यावर्त्यभाव इत्यर्धजरतीय
 स्यात्प्रामाणिकत्वादिति इदं त्ववधेयम् यस्मात्प्राख्यावित्यत्र वर्णयोः संज्ञित्वे एक संज्ञाधिकाराद्भ्रुसंज्ञा यानदी
 संज्ञया समावेशेन स्यात्तथा च वात्सीवेधो इत्यत्र गुरोरन्त इतीकारस्य स्रुप्तो न स्यादिति तदंतस्तेवनदी
 संज्ञोक्तार्थैः तत्रांगाधिकारे तदंतग्रहणेऽपि लक्ष्म्यादावंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति व्यपदेशि
 वद्भावाभावाऽप्राडादिसिद्धिरित्यभिप्रायः न चैवमाच्छीनयो रित्यनेन तदंतीत्यादौ कथं नुमशतुर्नदी
 परत्वाभावादिति वाच्यम् तत्र नदीग्रहणस्य स्ववितत्वेन तदवयवस्य डीपो नदीशब्देन ग्रहणाच्छतुस्त
 त्परत्वसंभवात् एतेन जानातीत्यादौ शतुम इत्यनुमः शतुः परायणघातदातत्वं व्याख्यातम् इह तु संज्ञा
 समावेशप्रयोजनाभावात् वर्णयोरेवनदीत्वमुक्तम् तदंतस्यापि नदीत्वभावः डेरामित्यादौ न घंतत्वोक्ति
 स्तुपदद्वये साधारणी ग्रंगाधिकारेण तदंतविधित्वाभावात् इदं द्राम यत्वे तस्यात्रानुपपत्त्यसने प्राचः प्रामा
 दिकमेवेति तन्न परत्वादौ त्वेपि पुनः प्रसंगविज्ञानेन डेरामित्येव सिद्धेरेतत्सूत्रमनावश्यकमिति प्राच

हंभेनमधुशब्दमद्विनाशोवाचरयोमधोस्तथाऽवास्तत्तत्तादिलिङ्गव्यत्तासोदाहरणेनुभाषेत्तीरवाचिनि
 त्यनपुंसकमधुशब्दाभिधायेणएवंचनित्यनपुंसकमधुवदवुशब्दःपुनपुंसकमधुशब्दश्चसाज्वादिश
 ब्दाऽत्यर्थइतिप्रियक्रोष्टृणीत्यत्रपरत्वात्तज्ज्वद्वावपुनःप्रसंगविज्ञानादजंतलक्षणेनुमितिव्याचरयुःयतु
 वद्यौत्वगुणतज्ज्वद्वावेभ्योनुमपूर्वविप्रतिषेधनेतिभाष्यवार्तिकविरुद्धमिति तन्नपूर्वविप्रतिषेधेक
 शंक्रोष्टृनेरणपायेतिभाष्योदाहरणेनकाशिकायांविभाषातृतीयेतिस्त्रेएवैतद्वचनोदाहरणेनक्रोष्टृ
 क्रोष्टृनेति तज्ज्वद्वावावकाशस्यभाष्योदाहरणेनचास्यपूर्वविप्रतिषेधस्यविभाषेति तज्ज्वद्वावविषयत्वा
 वधारणात् नचवैकल्पिकतज्ज्वद्वावविषयत्वेतज्ज्वद्वावग्रहणवैयर्थ्यमितिवाच्यमप्रियक्रोष्टृणी
 तादिवाच्यत्वात्तस्यार्थवत्तात्तनचतज्ज्वद्वावेनपरत्वानुमोवाधेसकृद्वृत्तिमायाश्रयणेनपुनरप्रवर्तौ
 प्रियक्रोष्टृइतिस्मात्तज्ज्वद्वावविषयत्वेनेष्टमेवेतिवाच्यमप्रियतिस्त्रणीत्यादौतिस्रभावेनवाधि
 तस्यनुमःपुनःप्रसंगविज्ञानेनप्रवर्तेरिहापितज्ज्वद्वावेनबाधितस्यप्रवर्तेःप्रसंगात्अतएवसंनिपा
 तपरिभाषयाननुमित्यपिनाशंकनीयमनुमःपूर्वावयवत्वेनसंनिपातविघातकत्वाभावाच्चे
 तिदिक्प्रथवेत्यत्रैकदेशविकृतस्यापिप्रद्युशब्दस्यप्रद्योशब्दादनन्यत्वाद्वाधितपुंस्त्वत्वेनपुंवत्ववि

तथाऽसंदेहाद्वाच्यवान्मृत इत्येवावक्ष्यदितिरुधादिसूत्रस्य भाष्यविरोधादिचरामायेत्यत्र सप्रक्रियाप्र
 दीपादवधेयमयतुमांसिमांसेत्याद्यनुपन्यस्यवस्तुतस्तु प्रभृतिग्रहणं प्रकारार्थमित्युक्तमित्यादितत्र संद
 र्भश्रुतिः कथमिति चिंत्यते अस्थिदधिप्रियदधेत्त्यत्र दधिप्रियदधेत्त्यत्र दधिशब्दस्योरः प्रभृतित्वेन प्राप्तः
 कश्चिदधेति भाष्यादाहरणेनानि सत्त्वाल्लनचतथोदाहरणं भाष्येन दधेति मिति नास्तीति काचित्काद
 र्शनस्याभावासाधकत्वात् सार्वत्रिकस्य च तथा सिद्धिः जराया इति सूत्रेन नुमनदोर्विप्रतिषेधस्य दध्यास
 क्त्वेत्युदाहरणो सकलपुस्तकसिद्धेः सक्थिशब्दानवकाशस्य प्रियसक्थेः सौवदधिशब्दानवकाश
 स्य प्रियदधेत्त्यस्याप्यवश्यकत्वाद् रुधात्तस्योपलंभाच्चेति मधुशब्दमुपस्येचमवसाधन्यादप इति
 जरंतः अत्र मधुशब्दस्य पुंनपुंसकमात्रवृत्तित्वेन स्तुः प्रस्थः सान्तरस्त्रियामिति पुंनपुंसकसाधार
 ण सानुशब्दस्य कथं तत्साम्यम् अतएवैवमंबादय इत्युक्ता सानुशब्दः पृथग्भ्युत्पादितो न्यैरिति नाशं
 कनीयम् मकरंदस्य मधस्य मानिकस्यापि वाचकः अर्धर्चादिगणेषां ठात्पुंनपुंसकयोर्मधुरिति श्रा
 श्वतकोशेषु पुंनपुंसकत्वेन मधुशब्दस्योक्तत्वात् गणारत्ने पृथ्वीदिषु मधुशब्दस्यादाहृतत्वाच्च सचोक्त
 कोशवत्त्वादिष्वप्यविशेष एव अतएव मंगनाः स्मरसरवं सरवं न वर्जितमिति रघुप्रलोके उक्ताव

कृदिशोवेद्यम् यदपि स्वोक्ते र्थे प्रातिशारख्यमुपष्टम्भकमुक्तं उ, क्षोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदांतभाज
 मित्यत्रापदांतत्वादिविशेषणं संगच्छत इति तदपि न लोके तद्विषयत्वात् कथमन्यथा प्राड् कृषष्टत्पत्रतदुप।
 न्यसुनं भवतो भवत्स्वित्पत्रवतिकनश्च संगच्छेतेति दिक् दादेर्धातोः यत्तु दादेरित्यावेतते तत्रैकमुपदेश।
 कालं लक्षयति तेनाधो कृदामलि ह्यनेर्दामलि डि सत्रावापति व्याप्तीनेति तद्वा ष्य विरुद्धम् तथा हि भा।
 ष्ये धोगित्यस्याप्रिवारणाय धातोरिति दादेरपेक्षया वयवषष्ठीनेन धातो रवयवस्येत्यर्थः उपदेशो दादेरि।
 त्यप्येति वैयधिकरणेनान्वयो मुधैव स्यादिति स्पष्टमेवा वंचदामलि ह्यनेर्दामलि गित्येव भाव्यमिति यु
 क्तमुत्पश्यामः तथा चार्थाः सूत्र इव वृत्तावपि धातोरिति वैयधिकरणमाश्रित्य दकारो देर्धातो रित्स्म
 चः बाह ऊट् यत्तु विश्वो ह इत्यादौ घंस्तेव एव रिति यत्तो णि जंता द्विजितिकेचित् तन्न एवं सति णि
 लोपस्याचः परस्मिन्निति स्यानि वदित्युक्तं रूपनिर्वाहः कुत्रे विधिं प्रतिन स्यानि वदित्यस्योत्सगित्वेन
 कौलु प्रमित्यस्य सर्वत्र प्रवृत्त्यभावात् अतएव पिपठि विव्रा स्रण कुलानी सत्रक्कावकारलोपस्य स्यानि
 वत्वात् ननु मित्याकरः पादयतेः किं पितु परः यदेति भाष्ये दाहरणात् कुत्रे प्रमित्याश्रीयते किंचात्र षोल्
 प्रमित्याश्रयणे किं निमित्तं यजादिसं प्रसारणं स्यादित्युक्तं रूपमसंभवत्वेन च काम्यचः कित्वं कुतोने

कल्प इति प्राञ्चः नन्वेकदेशविकृतमनन्यवदित्यस्य भाष्येनाश्रय एतत्प्रयोजनस्य स्यान्निवदादेशो न त्वि
 धावित्यनेन साधितत्वात्प्रकृते तदनुपपत्तेः कथमेतत्प्रयोजनस्य निवद्भावः शास्त्रीयकार्यान्निदेश इति सि
 द्धान्तः प्रकृते च पुंस्त्वस्य शास्त्रीयस्यानिकार्यत्वाभावात् भाषितपुंस्त्वस्य शास्त्रीयत्वाभावादिति चेदित्या
 मस्यानिवदादेश इत्यनेन शास्त्रीये कार्ये कर्तव्ये स्यान्निधर्मः शास्त्रीयोऽशास्त्रीयो वातिदिश्यतेऽतएव वदन्
 ये तत्र स्यान्निमप्रवर्तमानेऽपि सुपि चेति दीर्घे कर्तव्ये स्यान्निवद्भावेन पुंस्त्वमाश्रितं भाष्ये एतदर्थमेवाकं स्यात्
 लाश्रय एवानल्लिधाविति निषेध इति अतएव वधिष्ठे तत्राङोपमहन्स्यात्मनेपदे कर्तव्ये शास्त्रीयसा
 पिहंति त्वस्यातिदेशः न च स्वरूपमिति शास्त्रीयाया हलसंज्ञाया इहातिदेशः स्वरूपमित्यस्य भाष्ये प्रत्यास्या
 नात् अतएव समाधेत्प्रणालोपाविति पूर्वविप्रतिषेधेन गालोपे प्रत्ययलक्षणेन वदौ स्यान्निवद्भावे
 नादिवादेशो जग्धादेश प्रसंगः स्यान्निवदादेश इत्यशास्त्रीयमपि स्यान्निगतमनादिष्टादचः पूर्वत्वम।
 चः परस्मिन्ति शास्त्रीये कार्ये कर्तव्येऽतिदिश्य गालोपस्य स्यान्निवद्भावेन निराकृतमाकरे एवं च स्यान्निग
 तभाषितपुंस्त्वमिति दिश्य मधुशब्दे पुंस्त्वविकल्पप्रवर्तनं निर्वधमित्यलं पदवित्तेन ॥ ७ ॥ इत्यनेनानपुंस
 कलिङ्गाः ॥ ॥ होहः यत्तलिङ् सु इत्यत्र च यो द्वितीया इति प्रवर्तनमयुक्तं च त्वस्यासिद्धत्वादिति तदुदस्ये तत्रो

त्वविभक्तव्यहपरिभाषया पूर्वकिं स्वराप्रवृत्ते रौकारे ऐव फिः स्वरेणोदात्तत्वावश्यत्वात् सर्वनामस्थाने परे
 पुंसोऽसुड् पदोप्यनेनैव मायेना सुड् नंतरमेव समासोदात्तत्वं प्रवर्तते इत्यसुड् उदात्तत्वसिद्धिरिति तत्र सू
 त्रेतैरभ्युपगमाच्च दुभिरकृभिरित्यादावेवमेव दिवउत उदात्तत्वाच्च न हि दिवउति न किंतु यइ इति दि कुमो नो
 धातोः न च यदा तत्वेन सिद्धौ प्राचः कृत्वा कल नुवति न र्थिकेति वाच्यम् प्रशामः शौकतनत्वसमासार्थ
 कस्य स्वरादिषु पाठादव्ययत्वेन लुग्विषयेतरंगानपीतिलुक सामान्यमंतरंगस्यापि बाधकं न तु यो धात्विति
 लुगेवेति मते सुपोलोपापवृत्तौ च दांतत्वाभावात् न त्वेन स्यादिति न लनिमित्तं न त्वे सति अव्ययत्वेन सुलुकप्रव
 तिरिति कल नुवति रित्यभिप्रायात् न च स्वरादिषु प्रशान्ताः षडसामर्थ्यात् पूर्वसुलोपप्रवृत्तिः न ल नुवत्यैव सि
 द्धे सामर्थ्यकल्पने गौरवापत्तेः न च लोपं विना लुग्विषयाभावादानुपूर्वादेव पूर्वलोप इति वाच्यम् एकमुपि
 प्रतिषेति गौरवमित्यभिप्रायात् किमः कः सदा दीनामित्यनुवर्तते तेनोपसर्जनस्पनपत्वारभ सामर्थ्यादिह
 सूत्रे द्विपयंति इति नियमस्याग इति तदनवधानात् न हित्यदादयो द्विपयंता इति नियमः तदादीनि चेत्सा
 दौव्यभिचारात् किं त्वत्वं द्विपयंता नामिति तथा च वार्तिकम् सदादीनां द्विपयंता नामकारवचनमिति
 न हि संबुद्धोः पतु इत्येतस्य संबुद्धतस्य चेति व्याख्यानं त्वचितम् एवं हि प्रत्ययलक्षणं सुलभमिति त

तिप्रश्ने प्रयोजनभावादित्युत्तरि नेवाक्का म्यतीत्यत्र संप्रसारणं प्रयोजनं स्यादित्याशंकायां वच्चादिभ्यो यो विहितः किं त
 तत्र संप्रसारणमिति श्रितेन तथाच प्रकृतं पितृ न एव न संप्रसारणमिति वाच्यम् तथापि वाक्का म्यतीत्यत्र संप्रसारण
 शंकावारणाय वाधातोः स्वरूपग्रहण इति समाधानांतरस्य कैयटे नोक्तत्वात् तत्पक्षे प्रसारणप्रसंगानुदारात्
 अपि च वच्चादिभ्यो विहित इति धातोः स्वरूपग्रहण इति परिहारद्वयैकरूप्यायं प्रकृते कौलुप्तमित्यनाश्रय एव
 बोधितत्वं मग्नवयाः श्वेतवाचकारा उक्त्यशा इति प्राच्ये न्येषां च ग्रंथे दृश्यते एतच्च काशिका धनसारेण भाष्ये तु
 कथं शशब्दस्य सामान्येतरुः सिद्धः मतस्य निपातनं क्रियते इत्युक्तमग्रत एव कथं शास्त्रे तदपि संबुद्धं नि
 पातनं कर्तव्यम् यदि मंत्रे दर्शनमस्तीति कैयटे नपदिशब्दः प्रयुक्तः दिवज्जौ तत्कार उच्चारणार्थ इति केचित्तन्न
 तस्य लोप इति सूत्रस्येनानुबंधानामेकांतत्वेन यदि शब्दो दिवज्जौ तत्सवदिशः स्यादिति भाष्येण विरोधात् नचैवं
 सति स्वरितत्वं स्यात्तच्च पृथिवी उत्तरोरितिलक्ष्यविरुद्धमिति वाच्यं व्यत्ययेनोक्तलक्ष्यसिद्धौ भाष्यवत्त्वादित्यत्र
 स्वरितत्वस्य हत्वात्तद्यो शब्दे नापि दिवसमानार्थेनोक्तलक्ष्यसिद्धेः प्रयोजनं पितरित्यत्र स्वरितपाठस्योत्पत्ति
 त्वे विनानुपपत्तेश्च नच प्रत्ययस्वरेण किं स्वरेण वा दिवश्कारस्योदात्तत्वे सन्धर्मिणो वस्मानुदात्ते जौ
 कारे इकारे इकारयणित्वात्तदौ स्वरितयोरित्युक्तस्वरे सिद्धौ किं त्वेनेति वाच्यम् औकारेणोकारस्य फिटं

संतकालावधारणार्थनिवाग्प्रायेवहवत्रहाणीत्त्रणत्वंनस्यात्तद्वितीयेप्राधानीत्त्रापिस्मात्तयदितुत्रप
रत्वात्प्राणाणीत्त्रनणत्वंएकाजुत्तरपदेइत्यत्रारभसामथ्यादेवनित्यत्वेसिद्धेऽतिरिच्यमानंणग्रहणंनि
यमेनव्यावर्तितेस्मापिविधानार्थमितिबहुवत्रहाणीत्त्रणत्वंनस्यात्तयदितुत्रप
दोषोयीतिविभावनेनयापिग्रहणंस्पष्टार्थमितित्रत्रस्त्वंग्रथविशेधात्इहचतत्रयोजनोदंतेनून
त्वात्अनंतरस्मेतिन्यायवाधित्वेतिवदद्विवाधिविशेषवर्तितापाएवाश्रयणञ्चअपिचउपसर्गादित्यस्य
तरत्रानुवृत्तेरत्पूर्वस्मेत्त्रापिसंबंधेतदयेनियमःस्मादिति।प्रध्दइत्यादावेवस्मान्तुवत्रध्दइत्यादावपि
नचयोगविभागवैयर्थ्येकयोगत्वेप्रध्दइत्यादौहंतेरित्यस्यचात्पूर्वस्यग्रहणसामथ्याच्चवहितवाध
सिद्धेरितिवाच्यमप्रध्दंतीत्यादिव्यावृत्तात्सार्थक्यादितिदिक्उगिदचाग्रनलोपिनोचतेरितीहव्याच
रत्सुःअत्रेदंचित्यंउरवाप्रदित्यादावुगितश्चेतिइीयोबारणायोगिदचामित्यचग्रहणंभेदेनधातोश्चेउगि
कायंतस्यंचतेरेवेतिनियमार्थमित्याश्रीयतेअधातुग्रहणंचाधातुभूतपूर्वस्यसुधातोरेचतिनि
यमेनैवमनिवृत्तौप्राप्तायांतद्विध्दर्थनेनगोमस्यनेगोमानितिभवतीत्याकरःतत्रनत्वोप्यंचतिग्रह
णोउक्तनियमोपिनलोप्यंचतिघटितएवस्मादितिप्रत्यंचीत्यादौडीवभावायतिःनचसनकारेच

दर्थनिषेधसामर्थ्यानुसरणत्वे शोनकर्तव्य इति तत्र पुंशोऽसि संवदेः सुपां सुपां सुलुगिति लुक्ः सत्ते तत्रापि नि
 षेधापत्तिः परमेयोमन्त्रिणादौ सुपां सुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य पूर्वसवर्णे स्वादि स्थितिपदे तेन नलोपः प्रा
 प्रोति निषिध्यते ततः संयोगात्तलोपः एतच्च सुपां सुलुगिति सूत्रे प्रकाशे भाष्यादौ च स्पष्टं एवं च प्रत्ययलक्षण
 र्थनिषेधसामर्थ्यानुसरणत्वे शानापत्तिश्च एवं च डावतरपदे प्रतिषेध इति वार्तिकमपि नारंभणीयं भव
 तीत्यपरं लाघवम् प्राचां लुगे तो दा हरणं तु वार्तिककारानुसारेणेति ध्येयं हंते रत्पूर्वस्य अत्र कुववाये हा दे
 शेषु प्रतिषेधो वक्तव्यः किं प्रयोजनं च त्र घ्नः सुघ्नः प्राधानि हंते रत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवती
 त्याकरः अन्ये तु हंते रत्पूर्वस्येति योग इयमत्र तत्राद्ये चोपसर्गस्थानि मितात्पर्यं हंते रत्स्येति विधीयते
 ग्रहणादित्यादि द्वितीयेन हंते रत्स्येति नियम्यते स च योगविभागसामर्थ्यादिनेन रत्स्येति न्यायं बाधित्वा
 सर्वोपि व्यवहितः कुमतिचेत्पदि रव्यवहितो हंते रिति च एवं च वत्र घ्न इत्यत्र प्रातिपदिकांतेति एव विव
 ल्पाभाष्यं तु वार्तिकाशयवर्णनमात्रपरं न तु वस्तुस्थितिः वार्तिकेन सूत्रावयवप्रसारयानापेक्षया यो
 गविभागमाश्रित्य वार्तिकायां पिसं ग्रहस्यैव न्यायत्वात् इत्याहुस्तच्चित्तं तथा सति योगविभागसाम
 र्थ्याद्यवहितः कुमतिच इत्येवमपि नियम्यते न तु प्रातिपदिकांतेत्यादिमन्त्रिणाभावात् किंचादिति तपर

त्ररूपद्वयप्रसंगोत्प्राहृष्टानुविधिश्चंद्रसिभवतीति भाष्यमवतार्यकैयटेन व्याख्यातं भाष्यं शब्दाग्रपि निमित्तविषयाः
 किंयनश्चंद्रादशाब्जितिरातश्चार्वनशब्दविषयं मध्यवशब्दस्य भाषायामसाधुत्वं कैयटे हरदत्तभ्यामुक्तमेवं च त्रधा
 तौर्वनिमित्तविषयित्वेति लोकेपिके बां चिदुक्तिः प्रत्युक्ता प्रयुक्तं चार्वनमध्यवशब्दयोर्भाषायामसाधुत्वं मध्यवशब्दो
 नश्चेति भाष्यादिति हरदत्तोक्तिः मनुष्यभाष्यस्य विशेषविषयत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादिति दूषणं मध्यवशब्दविषय
 यभाष्यस्य मध्योदात्तमध्यवशब्दविषयत्वेनोक्तत्वेऽप्यर्वनशब्दविषयस्य तस्य विशेषविषयत्वस्य उक्तेरसंभवा
 च्छतथा च चंद्रादसेन वनिपाद्युत्पादितस्यार्वनशब्दस्य सौगर्वनशब्दस्यास्यत्रापि प्रयोग इति व्यवस्था चंद्रादसत्त्वं
 प्रयुक्ताग्रतएव चंद्रादसुभयदर्शनादित्युदाहरणं भाष्योक्तेः इमान्यवर्णः पदानि तत्र षष्ठं तौर्वशब्दप्रयोगो
 वस्थापनीयः सत्यपि सूत्रे तस्य चंद्रादसत्त्वेनैव व्यवस्थापनीयत्वेनेतरव्यवस्थायाः अपितेनैव सिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यमिति
 चंद्रादसीत्यादेर्भावः प्रत्युक्तं भाषासाधारणो ननुत्पादितोर्वशब्दो यथेच्छस्वादौ प्रयोगात्कथं इति ननु मयो न स्या
 देशस्य मतुपाप्रत्याख्यानमनुपपन्नं रूपेस्वरचवैलक्षण्येन तथा हि अदेशयत्ते दीर्घविधौ संयोगात्तलोप
 स्यासिद्धत्वात् न मध्यवन्नितिरूपं मतुपितुमध्यवानिति च ननु दान्तिनादिपातस्य कतिन्यप्रत्ययान्तस्य मध्यव
 शब्दस्य त्रिदेशवकारकारुदात्तः मतुपितुर्ह्रस्वनस्यामिति शप्स्यापि मतुपउदात्तत्वं स्य न गोश्वन्निति प्र

 कुं
 ४२

४२

 राम
 ४२

तौनुस्सदभावयोर्विशेषाभावादंचतेर्नुमनलोप्यंचतिमात्रइत्यभिप्रायेणहनलोपिनश्मभिधानमितिवा।
 अस्म सनकारस्सनुमिप्रसंचादिमादौनियतनकारजकारश्रुतेर्विशेषस्ससत्तात् पदितुनश्चावदांतेस्मत्रन
 इतिजातिनिदेशान्नद्वयस्यैकोनुस्वारस्तस्सचपरसवर्णेरूपेविशेषइतितदात्तकामिप्राभियंनलोपिग्रहण
 मितिवस्तुतोनपुंसकस्सऊलचइतिसूत्रेगोमंतीत्यादौऊल्लुक्त्तणेनोगिद्वच्त्तणेननुमानुस्वारपरसवर्णयो
 र्नद्वयप्रवणामाशंक्यनयजनपरस्यैकस्सानेकस्सवाभेदइतिसमाहितभाष्येतेनेह्यक्तिनिदेशइतिगम्यतेइतिनो।
 कामिप्रापिकमिदमप्रयोगवाहानामविशेषेतुलोपदेशान्ननुस्वारनिमित्तेपूर्वस्मानुस्वारः३भयोःपरसवर्णान
 चजद्वयप्रवणविशेषइतिबोधम् नचोगिद्वच्मित्यत्राजग्रहणमावर्त्यैकमंचतिसामान्यघटितनियमार्थमा
 श्रीयतेद्वितीयंतुसनकारस्याप्यंचतेर्नुमप्राप्तौतल्लिखतेनलोप्यंचतिपरनुन्विधौनियमार्थमितिब्यक्तिति
 देशोपिनलोपीत्यावश्यकमितिवाच्यम् तादृगावतिबोधकस्साकरस्यानुपलब्धेदितिप्रवर्णस्तुसावतजः
 मध्यवाबहुलमप्रवृत्तिकंप्रवर्णस्तुमद्योनश्चनशिष्यंछांदसंहिततमंतुघनोविधानाच्चछंदस्सुभयद
 शनादिति अयमर्थः प्रवर्णोमद्योनश्चत्रादेशोनयंवक्तव्यःऊधातोर्विचिगुणोऽदित्यस्मान्मध्यशब्दाच्चछंद
 सीवनिपावितिवनिपितुपिचावर्वितावितिमध्यवामध्यवानितिचरूपद्वयस्ससिद्धत्वात्अत्रनन्वेवंसर्व

कु०
४३

43

ननु गुणप्रभेदका इति वक्ष्ये सूत्रे ननु नासिकोच्चारणे पित्रांतरतस्यादनुनासिकः स्यादित्याशङ्काह आत्मादित्युक्ता गु
णानामभेदकत्वेऽपि श्रद्धैकवक्त्रेः सूत्रे निर्देशात्तातिप्रसंग इति स्वत्वसंगतम् प्रभेदकत्वे दोषस्य दुर्गुह्यत्वात् एकाव्य
क्तिर्गच्छति इत्युक्त्या हि व्यक्तान्तरं न निर्दिष्टमित्यर्थः फलितः सच्च गुणानां भेदकत्वे सत्येव संगच्छते नान्यथेति तत्तुरगा
रूढस्य गुरुरस्यैव विस्मरणमनुसर इति इतो न ज्ञेय इति परत्वं यंथानमिच्छति यथीयति प्रस्माद्धिप्यत्रोपयलोप
योः स्वादौ यंथाः यंथियो इत्यादि रूपेऽन्ताभावार्थमिति केचित् तत्र पथिमथ्यमुदायादित्यात्रे सुविधौ नलोपस्या
सिद्धत्वेन तस्यात्वे सौ यंथा इति रूपं स्यादितिकथं यंथा इति तावच्चिंतनीयं न च वहिरंगपरिभाषया त्वस्याग्रसिद्धि
त्वात् नलोपप्रवृत्तिरिति वाच्यम् एवं हि वहिरंगपरिभाषया पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य बोधे श्रद्धिका श्रद्धा जंघा च
वक्षामिनौ जट तथा मतोर्वत्वे रुलां जस्व गुडलिरामान्निदर्शनमिति पूर्वत्रासिद्धवचनप्रयोजनस्यासिद्ध
प्रसंगात् अत्रोपस्यस्या निवृत्तात् यथादेश प्रवृत्तौ यंथिया वित्याद्यपि चिंत्यम् न च कौलुप्तं न स्यानिवदित्य
त्रोपस्यस्या निवृत्ताभावः काविधिं प्रतीत्यस्यैवोत्सर्गतग्राभ्रयणात् ननु कौलुप्तमित्यस्य तस्य क्वचिदेव स
खीः सुतीत्यादौ यणाघ प्रवृत्तये ग्राभ्रयणात् अभ्रयगतं चेदं दीधीवेवीटामित्यत्र पिपठिषीत्यादिसिद्धये कै
यटेन चेत्त इति तपर करणादिहापि कौलुप्तमित्यस्याभ्रयणमहर्दतेन कारस्वेच्चारणार्थत्वाभ्रयणात्प्रवृत्त

राम
४३

निषेधाद्धकाराकार इति प्रत्ययपल्लवकै यदायुक्तमधोनः प्रशंसत्वं श्वन्नुत्तन्निति निपातितस्य भाषाविषयत्वे वा
 धकाभावादिति चेदुच्यते वार्तिके कारी यप्रत्यारख्याननुरोधेन त्रदेशपक्षेपि बाहुलकादीर्घसंयोगात्तलोपो नासिद्धः इ
 तिरूपभेदः बाहुलकादेवन घकाराकार उदात्त इति नस्वरभेदः न च प्रत्यारख्याननुरोधेन त्रदेशश्च दो मन्त्रविषयः
 तिकल्पताम् तथाच मन्त्रपिष्टदसिवहुलं छंदसीति दीर्घाभावस्वरव्यत्ययाभ्यां त्रदेशात्तासमानरूपस्वरं मघ
 वन्नित्येव कुत्रोक्तं कल्पते इति वाच्यं भाषासाधारणेन प्रतीयमानस्य त्रदेशस्य मन्त्रपाभाषासाधारणेन प्रत्यारख्याने
 छंदसत्त्वकल्पनायागोरवगलत्वात् बाहुलकाश्रयणस्यावयोः सन्नानत्वात् न च बाहुलकाश्रयणेपि त्रदेशानुरोधेन
 मन्त्रवंत एव रूपस्वरकल्पनास्त्विति वाच्यम् यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यमिति वार्तिके स्वरसानुरोधेन सौत्रत्रदेश
 पक्ष एव बाहुलकाश्रयणस्य युक्तत्वात् अतएव छंदसीव नियोज्येति वार्तिके मघमस्यास्तीति मघवामन्त्रपितु मघ
 वच्छब्दः मघवावहुलमित्येतन्न कर्तव्यं श्वन्नुत्तन्निति निपातना न्मघशब्दान्मन्त्रपाचभाषायामपिशब्दद्वय
 स्य सिद्धित्वादिति कै यदोपि संगच्छते अन्यथा भाषायां शब्दद्वयसिद्धिकथनस्य प्रकृतानुपयोगापत्तेः मघेनः छं
 दसत्वाभिधानं तु वनिवंत मघवन्शब्दाभिप्रायमिति सर्वे निरवयम अत्रेदं निर्गलितम् मघवन्शब्दोदातो दातो
 भाषासाधारणः वनिवंत मध्योदात्तश्छंदसः मघवशब्दो मध्योदातो भाषासाधारण इति वधि मध्यमपतु

कु०
४४

न्येतदुभयं चित्तं गोविंदोऽस्मान्नितादौ संधभावेऽस्मान्नितादेर्नवाक्षरत्वेनानुष्टुप्पादत्वाभावेन संधौ चोभयतः प्राप्नो-
य एतेनां तादित्यस्मदोभावेन कथमिदं प्रत्युदाहरणमिति तस्माद्युष्मदोर्व्यस्येन पाठे सर्वदेत्यत्र च संदेति पाठे युष्मदु-
दाहरणमिति बोध्यम् अत एव रुद्रो विष्णुश्चरो देवो युष्माकं कुलदेवता सरावनाथो भगवानस्माकं मधुसूदन ॥
इति काशिकाया मुद्राहृतं प्राचा मुक्तौ वै कवाक्यस्थपदात्परत्वाभावमुनाशकः गोविंदो युष्मान्स्मान्नादौ वित्तैक-
वाक्यत्वात् कुस्मदस्यादेः प्रादादित्यसंपादकत्वात् यशार्थः यत्तु दर्शनिमिह ज्ञानमात्रमदर्शनलोप इत्यत्र यथेति तन्न-
जिचिदित्यादौ कृत्वा दीनां लोपे पिज्ञानस्य सत्त्वाददर्शनशमित्यत्र दर्शनशब्देन ज्ञानमात्रग्रहणयोगादिति सपूर्वा-
याः यत्तु हरिस्त्वात्रायतेत्यत्र समतत्रा यत इति क्रियानुषंगामुपगमेऽपि एकत्वेऽवाक्यमिति परिभाषितैकवाक्यत्वात् न-
पायादितिकेचित् तच्चित्तं तथा सत्यं दंडो हरानेन न सत्रास्तीति गम्यमाना क्रियया दंडस्य यद्यगत्वयेऽप्युक्त्यदिभा-
षितैकवाक्यत्वात् न पायादरेत्यस्य तिङः तिङः इति निघांतापत्तेः चोपल्लुप्राकारनका इति तत्राकारलोपेन-
नकारनकारलोपस्यादित्वात् कथनं व्यर्थममुवडित्यत्र ब्रह्मेति ध्वंस्कोरिति सलोप इत्यसंगतमसलोपं
प्रतिषेधस्यासिद्धत्वात् पूर्वसलोपस्योदाहर्तुमुचितत्वात् वसोः संप्रसारणं यत्तु द्वां दसान् अपि द्वविद्वाषायां भवन्ती-
ति भासः छंदसीति सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रित्य जग्मुषः तंतस्त्विवांसं नगरो यकंठे इत्यादौ भाषायां क्स

राम
४४

रक्षिपानुनासिकस्य क्तिञ्जलो रिति दीर्घेनास्य धातौ भवदुदाहृततः कर्तरि क्तिप् पथी नित्यतैत्रेत्सार्थक्याञ्च वस्तुतः
 प्रशाविति नियमादिह नदीर्घ इति तत्र वक्ष्यते अतएव प्रकाशेनैव सत्रे श्कारांता एवेताः प्रकृत्य इति कौमार्य
 तेऽन्वाचारि क्तिवंताति शशपोलधूपधगुणोपयेन तीत्यादिनस्यादिति पंडितचरणाः तस्मात्तथाः यथावित्पा
 दिप्रकाशोक्तमेव साधुः दत्तं श्रुत्वं भज्जाविति प्राञ्चः न च श्रुत्वे दत्तमसिद्धमिति पूर्वश्रुत्वं पुनर्दत्तमिति वक्तुं यु
 क्तं कृत्वां जश्रुशीतिनिदेशेन शस्य न जश्चमिति ज्ञापनेन भज्जतीति निदेशोपपादनाय दत्तश्रुत्वं क्रमा
 वश्यकत्वेन श्रुत्वे दत्तनासिद्धमिति कल्पनात् एतच्चैकयोगनिर्दिष्टानामित्यत्र सीरदेव धृतौ स्पष्टमस्म
 द्भित्यत्र शेषलोपोदाहरणेन तस्मिन् गुण इति परस्मैदाहरणं केषां चिदसंगतम् पररूपस्यांतरगतत्वेन
 पूर्वप्रवृत्तत्वात् स्वपरग्रंथविरोधाच्च सामगौणतायां सुडभावात् नानायां मिति केषां चिदिति मूलमुपादाय
 साम इति सुडहणं न स्यान्निविशेषणं बाधा तस्याप्युपलक्षणात् भवतीत्यादितोक्तिः संभवस्तन्मनस्य
 प्रकाशस्यैः तत्र केचितीत्यस्वरसोभाष्यादिविरोधः अतएव प्रकाशः तथा च भाष्यसाक्षादुदाहृत
 मतिवाक्यमतिमाकमितीति एवं चैतदूणमासः केषां चिन्मुधैवेति बोध्यं पुष्पदस्मदोषष्टी इह
 पादादौ किंपुष्मान्नक्षत्रगोविंदोस्मान्कसः सर्वदावतु इति प्राञ्चः वेदैरशेषैः संवेद्योस्मानित्याप

कु०

४५

45

यमितिप्रक्रियातत्रादिनृदेवेऽप्युपपत्तिप्रतिविधानंचकाम्पचसूत्रे सज्जिदृशोरिति सूत्रे चोपपत्तकाम्पतिरज्जुस ।
 इमामितिभाष्यप्रेयोगात्कुत्तुविषयेष्वनभ्युपगम्यते इति यत्तुवृश्चादिसूत्रे सज्जियजोः यदांतेष्वंकुत्वापवा
 दइतिस्मृतिजोस्तु निपातनादेवकुत्तुं प्रसक्तशब्दस्त्वस्यतेराणादिकेऽज्जप्रत्ययेवो धरति तन्न किं त्रत्ययस्येति
 प्रत्ययग्रहणप्रयोजनत्वेन भाष्यकदुपन्यस्तस्यमानोत्प्रागित्यत्र सजेः कुत्तुस्येवं सत्यनुपपत्तेः यदांतत्वाभावेऽ
 त्सस्त्राक्षीदिसादोसावकाशस्य कुत्तापवादत्वाभावाच्च न च यदांतेष्वनभ्युपगम्यते इति यत्तुवृश्चादिसूत्रे सज्जियजोः यदांतेष्वंकुत्वापवा
 नचकुत्तुस्यासिद्धत्वात्त्वमितिवाच्यमस्य गृहगादावपिषत्त्वापत्तेः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्तत्र कुत्तेपिषेतस्यचज
 शितस्य कुत्तुमिति तु प्रकृतेपि समानमस्य गृहजेर्निपातनाकुत्तुस्वीकारे यदांतेपितदापत्तेः यदांते प्राप्तास्य कुत्तुस्य
 षेणवाधे प्रसक्ते कुत्तुं प्रति प्रसवमात्रमतेन निपात्यते इति यदांतमात्रविषयंकुत्तुमिति चेन्न तत्संनियोगेन
 निधातितस्य ग्रगित्यमागमस्यापि यदांतविषयत्वापत्तेः संनियोगपरिभार्षयं विरूढं किंचित्पदांतविषयं किंचि
 त्सर्वविषयमिति तु युक्तिं विनाभ्युपगंतुमशक्यमिति ॥ ॥ इति हलन्तानपुंसकलिंगः ॥ ॥ स्वरादेर्ऋधको
 तोदातत्वं काशिकायामुक्तप्रसंगम् ऋधगिधेत्वादित्यविरोधादितिकेचित् तच्चिन्त्यमऋधकसोम
 स्वस्तय इत्यादावं तोदातस्यापि ऋधकः याठादौ त्सर्गिकमंतो दातत्वमंगीकृत्य वस्येन कचिदाद्युदातक

राम

४५

रूपपादनीय इति तन्न पदल इति सूत्रे भाषा साधारणमिति व्याख्यानस्य प्रावल्ग्यस्योपवर्त्तनेन मासश्चंदसीत्यस्या
 ज्ञापकत्वात् तस्मादुक्तकस्वयं ह्यनुवोदिति इत्युग्रहणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रयणीयम् ॥ इति हलन्ताः
 पुष्टिगाः ॥ ॥ नहो धः यतु दइत्येवं नोक्तं न दइत्यत्र रदाभ्यामिति न ज्ञापतेः ऋषस्तथोरित्यनापतेः श्रेतितत्त्वं न
 दोदहोरित्यत्र स्वयं स्वीकृतदांतधांतयत्न इव संनिपातपरिभाषयानत्वा नापतेः धग्रहणस्य श्रवणार्थत्वे नैगव
 शपकत्वाच्च कापानिर्दलत्वापतेः उत्तर एव तदुक्तेर्न तत्त्वं नहि भवन्मते ऋषस्तथोरितिकृते ज्ञप्त्वं सुलभमु
 क्तपरिभाषाविरोधात् यदितु प्रकृतसूत्रादिदृष्ट्या नत्वादेरसिद्धत्वेन तददृष्ट्या संनिपातविघाताभावात् परिभाषा
 याग्रप्रवृत्तिः अतएव जग्धमित्यादौ नादिसंनिपाते जग्धादेशे तन्निमित्तं तस्य धत्वं अतएव कोषाच्चीत्यनंतरं
 मयउजोविवेत्येव सिद्धे यथा स्थितसूत्रं किन्तु कृत्मित्यादौ वत्वस्यासिद्धत्वाद्द्वारानुस्वाराभावा र्थमित्याकरः अन्यथे
 कोषाच्चीत्यनंतरं याठेप्युक्तपरिभाषयानुस्वाराभावसिद्धेरलग्नतापत्तिः अतएव च दोदहोरित्यत्र दांतधांतप
 दौदधितौ भाष्ये अतएव च पासर्द्धिग्रसैद्धमित्यादौ जप्त्वाद्युपन्यस्तमाधवादिभिरिति विभावनीतिविभा
 व्यताम् नाम नत्वेनावतापूर्वापरस्वग्रंथविरोधः परिहर्तुं शक्य इति दिक् ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥
 यतु विमलधुशब्देः कलंतत्त्वा न्ननुमित्युदाहृत्य वारशब्दे तदुपन्यसनं तदनवधानात् विश्वस्यडादौ प्रतिविधे

कु०
४६

५६

नालोपस्यासिद्धत्वाभावात्कथमन्वयापत्तयेत्यत्रोपधाभूतस्येति तैर्नानुवर्तितम् किंचैवं सत्यलोपेकते हलस्तद्धि
नस्येति किमर्थमुदाहृतम् ननु उपधा लोपस्यालोपायेदाप्रत्युत परत्वादुपधा लोप एव प्रागुदाहर्तुमुचितः न चानयोः
परस्परमसिद्धत्वेन प्रागुदाहरणे कामचारः विप्रतिषेधेऽप्राभीयासिद्धत्वाभावस्य जनसन्विनामिति सूत्रे भाष्ये सिद्धा
तितत्वात् कांडातात्पर्यविहङ्गिकांडे सत्र इयसंचो लुगित्यनूद्य प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमानेमतोममेति सिद्धांतादयु
क्तमिदमिति तत्पुरुषस्यागुलेरिति सूत्रे च द्व्यगुलमित्यत्र द्विगोर्नित्यमिति द्वयसंचो लुगिति तत्परस्परसंग्रथवि
रोधादुपेक्ष्यम् अन्यतु प्रक्रियाप्रदीपादवधेयमपुरुषात्प्रमाणे द्विपुरुषीत्यत्र पुरुषहस्तिभ्यामित्यत्र पठ्यमानि
नवार्तिकान्तरेण लुगित्यनूद्योक्तसूत्रस्य भाष्यवार्तिककाराभ्यामस्य एत्वादिदमपुक्तमितिकेचित् तन्न एवेचा
नियोगेऽस्योक्तरीत्यावतिष्ठेवचनांतरेणेति दर्शनात् उक्तसूत्रे हि द्विगोर्नित्यं लुगिति वक्तौ पठ्यते व्याख्यातंच
हरदतेन नञ्प्राप्ता एवात्र लुग्विधीयत इति यदपि पुरुषात्प्रमाणे इति सूत्रे द्विगोस्तद्धितलुकीत्यनुवर्तते तत्सामर्थ्यं
इतुगण्याक्षिप्यते इति तदपि पुरुषहस्तिभ्यामितिसूत्रे निराकरिष्यामः नित्यं संज्ञा छंदसोः यतु वेद उदाहरणान्तर
मनुदाहृत्य पंचदशमी सुदाहृतं तद्भसात्तदामह्यनानां चित्तेव सिद्धत्वात् केवलमामकग्रवराभ्यो मघवेत्यत्रा
वशेशदेक्षितीयो वणेदंतोष्ट्योनपवर्ग इति हरदतः तत्रापराभ्य इति सांप्रदायिकपाठादिदंचित्समिति केचित्तत्रे

राम
४६

ल्यनात्काशिकोक्तानोदातवसामंजस्यात् यच्चमाङ् नमोःस्वरादिषुपादः सत्वक्चनस्येत्वेप्यययत्वार्थ इत्यत्रलत्नी
 वाचकस्यमाशब्दस्यावयवापत्तिरितिदृष्टान्तम् तद्वभसाततस्यमाङ् त्वाभावात्कन्मेजंतः यतुपिवध्याइत्यत्रक
 र्तिशिशवितितद्वभसात् अवयवलनीभावइतिसिद्धांतादितिकेचित् तद्भावानवबोधात् तत्रहिकर्तरिशवि
 तिसूत्रोद्देशः तथाचयकिप्राप्तेत्यपेनशवितितेषांभावः स्वस्येवापरंशवतुक्तेनूनतेतिदिक् इत्यवयवनि
 वनोरचयतुवन्नतातदंताच्चेतिव्याख्यातम् तत्रवन्नतादितिव्यर्थम् व्यपदेशिवद्भावेनवन्नतांतादित्यतए
 ववन्नतस्यापिङीप्रसंभवात् व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेत्याश्रयणेऽटिदुदिसूत्रेपितथावाच्यंस्यात्अ
 न्यत्रत्वयंतथाव्याख्यानेनविरुद्धंचप्रत्ययस्यात् ननुनिर्दिष्टपरिभाषयाग्रायोव्यवहितपूर्वस्यात इत्यर्थला
 भात्सर्विकेत्यादौएकादेशात्पूर्वपत इत्वमितिकल्पनस्यापिसंभवात् इतिचेन्ननयासयोरितित्तायकान्त
 चेत्तुक्तकल्पनस्येवोचितत्वादितित्यक्तयोश्च इहकोमुपाददिणसंज्ञातादिदक्षिणात्पेतुक्तम् तत्रकिम्
 हवाकं किंत्वर्थकथनंत्पगिविधावयवसार्वभौमिदजंताइदिणशब्दात्पगिविधानादितिवोधम् यत्रश्रय
 त्वकारलोपेकृतेहलउतरस्यतद्धितयाकारस्योपधाभूतस्यलोपइत्युक्तम् तत्रोपधाभूतस्येतिव्यर्थम् नच
 यस्येतिलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादीत्यरस्यहलउतरस्यहलउतरस्याभावात्तदर्थवदितिवाच्यं वचनसामर्थ्य

कु०

४७

५७

रैवेतिवाच्यं एव विष्टवदित्यनेन नस्तद्धिते इत्यनतिदेशादिष्टनिहितकार्यं तददिष्टनेन चेष्टनिनस्तद्धित इति क्व
 चिदिष्टम्वस्ति इत्यादौ तु परत्वादेरित्यस्यैव प्रव्यतिरिति मतस्य नाम धातोमाधवादिभिरुक्तत्वात् मतांतरे
 तु पक्षांतराभिधानमिति अनुनासिकस्येति दीर्घः कुतोनेत्यादित्वस्य कत्तु ज्ञानपदनील इदं गुणवच्च नो गृह्य
 ते तस्य स्त्रिया मभावा किंतु गुणप्रव्यतिनिमित्तकः ननु तेन रक्तमित्यधिकारे नीत्याग्रनित्यन्नः अन्तरु
 तिङोषंतप्रकृतित्वेन गुणप्रव्यतिनिमित्तकस्य प्रथममुपस्थिते स्तमादायैवलक्षणास्पृश्रितार्थत्वात् एवं
 च यत्कैश्चिन्नीलीग्रनाद्यादनुं चेत् नीलान्येति प्रत्युदाहृत्य नीत्यारक्ताशाटीत्यर्थः नीत्याग्रन्वक्तव्य इत्य
 न्नित्युक्तमतदनवधात् न ह्यन्नतप्रकृतियेन तदुदाहरणमर्थवत् अन्वयानीत्यारक्तगौर्नीलेति असंज्ञितन
 चेष्टायतिः उक्तस्यायविरोधात् पुंयोगादारब्धायाम्यतु गोपालिकेत्यादिसिद्धये पालिकात्तान्नेत्यादिकेचित्सुठं
 तितन्ननिषेधं विनाटावभावे पालिकात्तत्वा संभवात् इदं वरुणपूर्वसूत्रे के कपीत्यादिसिद्धयर्थं यथक्थं चि
 त्पुंयोगोऽपीवो निमित्तम् ननु दंपतिभाव एवेति सिद्धांतितत्वात् तेनैव डीविसिद्धे ज्ञानको नियमार्थम् यव
 नास्त्रिप्यामिति वार्तिकम् दंपतिभाव एवेति पक्षेऽपि लिपित्पुंयोगेन तिलो वर्तमानाद्यवनशब्दादने
 नैव डीवपिविधीयते एवं च तस्येदमित्यणोवाधकोऽपीवितिकैयट्प्रभृतयश्चिन्त्याऽप्रयक्षत्रियाभ्यां वा स्वार्थक

राम

४७

यं चिन्ताप्रपरशब्दः स्वांगशिष्टामित्याद्युदात्तस्तस्मान्दीपिसिद्धोऽपरीशब्देऽप्राद्युदात्तः यदपमानश्चांतेदातः सच
कथंचिद्वाहुलकादिनाडीभासाधनीयइतिप्रकृतेवदाहरणम् किंतुशारखंतरस्यमाद्युदात्तम् तच्चदंतोजहितीय
वर्णमिति न संप्रदायिविरोधइतिसुहृदयैराकलनीयम् वर्णदनुदात्तात् अनुपसर्जनादित्यनुवर्तते टिदादीनामि
ववर्णस्यविशेषणम् ननुप्रातिपदिकस्यैवैयर्थायतेः विभाषासपूर्वस्येत्येववत्यादौ तथाचारखातत्वाच्चत्रेण
चशलत्पेतिगृह्यंतुत्रिस्थानेषु एतीत्येतीतिव्याख्येयं पूर्वपदात्तंज्ञायामितिघादसंवाणत्वमनारापणव्यतिस्थ
त्रीत्येतान्यस्या इतिवाक्यंतुनविग्रहः किंतुनात्पर्यकथनम् एवंचयथाश्रुततद्रूपवत्तादिहानुपसर्जनम्
ग्रहणं प्रातिपदिकविशेषणमिति केवांचिहरेखेनिर्मूलइति धेयम् अन्ततोऽप्यतुकस्माकपिलेत्पत्रकधे
श्रेतिनप्रत्ययः कये श्रेतिसौत्रादातेदिलजितिके श्रिउक्तम् तदुणादौस्वयमुदाहृतेन कथे वर्ण इतिन कप्रम
येनकमेः पश्रेतिकमधातुनाचविरुद्धं विद्मोरादिभ्यश्चस्वन्माचष्टे श्रेवाचरतीतिवार्थेतिचः क्विपोवा
कर्तृदिक्विप् तदोपसर्जनित्वान्दीषभावेनिःश्रुतीत्यादिवन्दीपिश्रुतीतिप्रकाशः तत्रणिचिसप्रसारणटि
लोपयोरूपेदुर्लभमिति केचित्तत्तच्चित्प्रत्रत्यकोस्तुभगंधविरोधात्प्रकृतैकाजितिप्रकृतिभावाहिलोपासं
भवाच्च नचयेननाप्राप्त्यायेनानंतरस्येतिन्यायेनचटेदित्यस्यैववाधनान्नस्तद्धितइतिटिलोपस्यायतिर्द्वि

कु०
४८

49

अथ शिवितिकेचित् अत्रैतोदीर्घतोनियात्तेनेतिवतिदर्शनादुदाहृतवेदेचाद्युदात्तपाठाकथमनेनसिद्धिः अत्रैत
वेवेदभाष्येसरव्यशिरवीतिडीषमुदाहृतैतदस्वरसेनशिप्रशब्दाच्छंदःसीवनियावितिमतर्थायईप्रत्ययेततो
नसमासेचाशिप्रवीरितिसाधितंतत्रईप्रत्ययेगोर्गुणभावस्त्वयस्मयादिवाद्योदिसइतित्तस्यभावःतस्मान्चित्त
मेतत्सरवीसप्तपदीभवेतिनृहरदतोक्तमुदाहरणमनवधमजातेरस्त्रीयतुगोत्रंचचरणैःसहेत्प्रशब्दमप
त्यप्रत्ययांतपरंवारव्यायोपगवीसुदाहृतमयस्त्ववारव्यायाप्रणोतडीयंपरत्वादयवाधतेइत्यादितकौरवेतिसूत्रे
हुक्चमंडकादित्ययत्पाणंनान्मंडुकशब्दान्डीयोयवादइत्यर्थकस्वग्रंथविरुद्धमभाष्यादिविरुद्धंवेतितस्याप
त्यमितिस्त्रेवुत्पादयिष्यामःऊउतेःयतुलिंगविशिष्टपरिभाषयास्वादयःप्राचात्वादिवद्वावात्वादयइत्युक्तम्
तमेतत्रेदंवक्तव्यम् परंप्रत्यादिवद्वावाविधीयतेतथाचेहाप्रत्ययइतिनिषेधएवस्यात् नतुस्वादयइतितदनव
धानात्आदिवत्वेनसूड्वेलिंगविशिष्टपरिभाषयास्वादयःलिंगबोधकप्रत्ययांतमेवहि तत्रलिंगविशिष्ट
मितिवत्पादौस्थितम् स्वस्यैवपरंतदनाश्रयोउक्तपरिभाषोपत्त्यासोसंगतःस्यादितिसुधिभिराकलनीयम्
संहितशफोरवुरौताविवसंश्लिष्टत्वाउपचारात्संहितोरुरेवशयो रुरितिकेचितन्नतथासत्पुनरपदादौपम
इत्यतएवसिद्धत्वादिरूपग्रहणवैयर्थ्यापत्तेःतस्माच्छफशफशब्दःसंहितपर्यायइतिहरदतोक्तिरेवसाधुरि

राम
४८

चित्त्वायेत्यादिपाठोभाष्यकैयटवृत्तिपरमं जप्यादिपुस्तकेषु दृश्यते तत्र क्रधातावर्यः स्वामिवैश्वर्यो रित्पुदाहृत्य
 वीलितहीन्यत्राप्यत्राग्र्य इत्युक्ताग्र्यक्षत्रियाभ्यामित्यानङ्गोष्वावुदाहरन्माध्वेनानुकूलः आर्याणीत्यनरस्तु
 आर्याणीत्यपि पठितुं शक्यः कुञ्चित्तथैवोपलक्ष्यत इति न प्रतिकूलः तत्रार्यः स्वामिवैश्वर्यो रित्पुदाहरन्तीति
 तद्दीकात्पि तिपाठेनानुकूलतितत्संपन्नविषयश्चित्तः प्रष्टव्याः अत्रानुकूलह्रस्वादिरेवत्ताघवात्तवक्तव्य इति हर
 दतः अत्रकेचित् अत्रानुकूलतेपररूपप्रसंगः नचाकारोच्चारणसामर्थ्यात्तद्वाधः अत्रोपोन इत्यस्य बाधेन च
 रितार्थत्वादिति तन्न अत्ररेगपररूपबाधेन नचा रितार्थत्वादिरेव हि रंगाह्नोपवाधनार्थत्वाकल्पनात् तद्विनि
 गमनाविरहेपि पररूपबाधकस्यावश्यकत्वाच्च नच्चाह्नोपवाधनार्थत्वं तवाप्यावश्यकमत्र न्यथावाणीदां
 गंवलीय इति न्यायेन पररूपाग्राह्योपस्येव प्राप्ते पररूपप्राप्तौ तद्वाधकत्वस्यासंभवात् तथाचावश्यकत्वा
 दह्नोपवाधनार्थत्वं मेवास्त्विति वान्यत्र भिन्नाश्रयत्वेन स्योन इत्यादि च वाणीदांगमित्यस्येहानुपस्थितेः न क
 ह्नोपोन इत्यनः पत्तिर्यदोक्तत्वाभावादप्राप्तेति दिक् स्वांगाच्चापसर्जनात् यत्तूपसर्जनव्यावर्त्तं शोभनाशि
 खासुशिश्वेति तच्चित्तं सुपाणिनिवत्पर्यादत इत्यत एवैतद्वाद्येतेः शिखाशब्दस्य क्रोडादिपाठान्न सख
 शिष्वी इति शब्दः प्रकारे सच भाषायामित्यस्यानंतरं द्रष्टव्यः तेन कुञ्चित् च्छेदस्यपि आधेन बोधुनयंताम

तद्वतिसूतो जेतिवार्तिकारंभादिति किंच पुत्रं पुंभ्य इति पुंवाचकेभ्यः परस्योत्तरपदस्य पुत्रस्याद्युदात्तो विधीयते स च डीनं
तपुत्रीशब्देन सूतादीनां समासेऽप्युक्त्या येन भवति न भवति च दुहितुः पुत्रप्रदेश इति स्वरभेदोऽपि वार्तिकप्रयोजनम्
अतएवोक्ते प्रक्रिया प्रकाशे स्वदे विशेष इति तत्र यद्यपि राजपुत्रीत्यत्रानाचार्यराजित्युत्तरपदाद्युदात्ते निषेधेन स
मासांतोदात्तत्वे पुत्रप्रदेशोदात्तनिवृत्तिस्वरणङीय उदात्तत्वे च विशेषाभाव इति वार्तिके राजशब्देनैतत्प्रयो
जनकस्तथापि तत्रोक्तमेव प्रयोजनमिति मंतव्यम् किंच निरनुबंधपरिभाषयोक्तसूत्रयोः प्रसिद्धपुत्रशब्दग्रहणं
न त्वाददेशपुत्र उग्रहणमित्युक्तप्रयोजनं स्पष्टमेवेति ॥ ॥ इति सूत्रप्रत्ययाः ॥ ॥ प्रातिपदिकार्थप्रवृत्तकस्म इति प्रती
कमुपादाय यद्यपि नीलरूपवत्सरोयमनियतलिंगस्तथापि वासुदेवे भगवति नियतपुल्लिंग एवेति यदुक्तम् ॥
तत्र कर्मधारयान्मत्वर्थीयस्यानिष्टत्वात्कथं नीलरूपवदिति प्रयोग इति चिंत्यम् यदपि परिमाणं प्रत्ययार्थस्तत्र
च प्रकृत्यर्थे भेदेन संसर्गप्रकारस्तद्विधितार्थदेवतायां भिन्नप्रत्ययार्थश्च परिच्छेद्यत्वं संबंधेन ब्रूहि तेन द्रोणो ब्रूहि
इत्यत्र द्रोणं भिन्नपरिमाणपरिच्छिन्नो ब्रूहिरिति केचित् तदपि न द्रोणं ब्रूहि मानयेत्सादाविव द्रोणपि द्रोणयद
स्तत्परिमिते लक्षणा यैवोपयतौ प्रथमायाः परिमाणार्थत्वे मानाभावात् न चैवं परिमाणग्रहणं वैयर्थ्यम्
द्रोणयदादेर्द्रोणपरिमितादौ लक्षणायां परिमिताद्यं शस्य नियतो यस्मिन् न्यभावेन प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्

ति ध्येयप्रशार्डः रवाघजोडीन् इह नरयोरिति गणसूत्रम् तत्रात इत्यनुवत्यानरां त्याकारस्य लोपेनापहारा
त्सामर्षात्तदाद्यकारस्य वृद्धिः यतुनरितिरांतं लुप्ताकारानुकरणम् नरः प्रः नरः नाच नरश्च तयोरिति वा
ख्यानं तत्र नरशब्दस्य जातिवाचिन इह गृहण भाविकं यत्तस्मान्डीन नच जातेरिति स्त्रियामिति चाधिका
रान्नरित्यस्य च जातौ स्त्रियां चावृत्तेस्तद्धुटितनरशब्दादेव डीन् इति वाच्यम् तथा सतिवानरादिशब्देऽपि डी
न्त्यङ्गोऽप्रसंगात् नच पंससदायमवयवोनव्यभिचरतीति न्यायेन वानरादिव्यावृत्तिः अकारविशेषण
स्य नरस्य डीन्त्यक्तत्वेनान्वयाय पथगनुसंधानस्य क्लृप्तत्वात् उक्तरीत्यानुपपत्तिपरिहारस्य ससाधु
त्वाच्चेति विभावनीयम् अत्र पुत्रशब्दः पठ्यते तेन पुत्रीव हर्षं हृदयेत नोति इत्यादिसिद्धिः अतएव वासूत
कापुत्रिकावन्दारकाणामिति प्रत्ययस्यादिति सूत्रस्य वार्तिके पुत्रिकाशब्दे डीन् इव एव स्य पक्षेऽकारवि
धानार्थवाग्र इति प्रश्ने षः अन्यत्र नित्ये त्ववाधनाय यक्षेऽकारस्याकारः एवं सति कारेण दस्येति सूत्रे स
तो गराजभुजकुलमेरुभ्योऽङ्गितुः पुत्रश्चेति वार्तिकं व्यर्थमिति केचित् तन्ननादिन्याकोशेषु पुत्रस्य तत्रा
भिव्यक्तपदार्थापेक्षेति न्यायेन प्रसिद्धे पुत्रग्रहणे लिंगविशिष्टपरिषया डीन्तस्यापि ग्रहणमिति स्थि।
तेऽङ्गानंतेन सूतपुत्रादिसाधने सूतपुत्रादिनीत्यादिनीत्यादौ नादिनीति द्वित्वनिषेधः स्यात्समाभ

कु०
५०

स्मर्य कर्मणि त्वस्याभेदेनोद्भवादि विन्ययेपि धात्वर्थस्य न नामार्थत्वम् नामार्थत्वं हि नामजन्योपस्थितिविशेष्य
त्वम् ननु विषयत्वमात्रमिति चेन्न यत्कृक इत्यादाविव प्राप्ते दकादावप्यभिचाराच्च न च नामार्थान्वितकृद
थान्वितधात्वर्थस्य ग्रामादावभेदान्वयस्य बाध्याद्यभिचारः उदककर्तृकं प्राप्तिकर्मी भूतो ग्राम इति वाच्यम्
एकार्थीभावात् न जीकारेतादृशान्वयबोधयोरसत्तात् अस्त्युत्पत्तिधाराप्रसंगात् सत्त्वैवोक्तैककर्मव्यप्यर्थवद्ब्रवी
होव्यभिचाराच्च न च चैत्रादेस्तृतीयापत्तेरप्रथमात्तत्त्वाद्ब्रवीह्यनापत्तिः कृतकर्मलक्षणान्वयस्याव्युत्प
न्नत्वात्पक्षशब्दस्यैव चैत्रान्वयान्नैकार्थीभावाभावे चैत्रयत्कृकप्रयोगः ॥ इति मनोरमा कुचमर्दनाभिधो
ग्रन्थः समाप्तः ॥ ॥ संवत् १८८५ श्रावण शुक्ल ११ गुरुदिने लिखत श्रीदियालारवेन गुरलाडवामध्ये शुभमस्तु ॥

172

राम
५०

तन्मात्रे विधीयमाना प्रथमे हनस्यादिति परिमितमात्राधिक्ये प्रथमा विधानेन तत्सार्थक्यत्वात् अतएव प्रकाशः ॥ १ ॥
 द्रोणादयः शब्दालोहं दारुमयं वा परिमाणमेव न व्यभिचरंति परिमेयं तु व्यभिचरं त्येवानः प्रातिपदिकार्थत्वाभा-
 वादप्राप्ते परिमाणग्रहणमिति न च गौर्वाहीक इत्यत्र मुख्यार्थदेवगोशब्दात्प्रथमोपपत्तौ वाहीकसामानाधिक-
 रण्ये सदृशलक्षणाया मपि कृतायाः प्रथमाया इव प्रकृते पि द्रोणशब्देतरप्रथमाया अपि ब्रीहिसामानाधि-
 करण्ये द्रोणशब्दस्य परिमितलक्षणाया मथ निवर्तनमिति किं परिमाणग्रहणेनेति वाच्यम् एवं रीत्या परि-
 माणग्रहणस्य हरदत्तादिभिः प्रत्याख्यात्वात् न चोक्तविषयताशाली बोधोलक्षणा योपपादयितुमशक्य इति य-
 रिमाणे प्रथमा विधानमावश्यकमिति वाच्यम् द्रोणो ब्रीहिरिति वाक्येतरं परिच्छेद्यत्वं संबंधेन द्रोणरूप परि-
 माणप्रकारक ब्रीहिविशेष्यक बोधादप्युपपत्तेः अन्यथा परिमाणग्रहणप्रत्याख्यानं वक्ष्यमाणं कथं संगच्छेतेत्यल-
 म् एतेन न च प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमे हास्त्वित्याशङ्क्यतया सति परिच्छेदकाभावस्य संसर्गविधया भावो नायोगात्
 नामार्थयोरभेदसंसर्ग एव व्युत्पत्तेः न चावष्ट्यर्थवद्ब्रीहौ व्यभिचार एकार्थी भावाभ्युपगमात् इति परास्तम् द्रोणो
 ब्रीहिरित्यत्राभेदसंसर्गक बोधस्यैवैष्ट्यात्स्वयमप्यंगीकाराच्च क्वचित्प्रासोदकादाववष्ट्यर्थ इव चैत्रप्रभृत्योदन-
 श्यादौ कारकवष्ट्यर्थवद्ब्रीहावपि व्यभिचारादवष्ट्यर्थस्यैवैष्ट्यप्रसंगात्तन्नामार्थस्यैवैष्ट्यादेर्धात्वर्थेति सक-